

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

ΕΝ Τῷ ΡΩΜΑΪΚῷ ΚΡΑΤΕΙ

Ἡ ἱστορία τῆς δημοσικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει ἔχει δι' ἡμᾶς (τοὺς Γάλλους) ἐνδιαφέρον ἰδιάζον, διότι εὐρίσκομεν ἐν αὐτῷ τὰς ἀρχὰς τῆς παρ' ἡμῖν διδασκαλίας. Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν σχολεῖα ἡμῶν οφείλουσι πολὺ εἰς τὰ τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ σήμερον ἔτι συμβαίνει ἡμῖν πολλάκις νὰ συνεχίζωμεν ἀνεπαισθήτως παραδόσεις ἐγκαινισθείσας ἐπὶ Αὐγούστου ἢ ἐπὶ Οὐεσπασιανοῦ. Ὅπως δὲ ἀκριβῶς γινώσκωμεν τὸ ἡμέτερον παιδαγωγικὸν σύστημα, νομίζω ὅτι ἀρμόζει νὰ νέλθωμεν εἰς τὴν πηγὴν του. Θὰ τὸ κατανοήσωμεν κάλλιον, εἰάν γινώσκωμεν πόθεν ἐξῆλθε καὶ πῶς διεμορφώθη. Πρὸς τὴν μελέτην ταύτην δὲν στερούμεθα μαρτυριῶν, τὰς ἐποίας θὰ πειραθῶ νὰ συνδέσω καὶ νὰ ὑποβάλω εἰς τοὺς ἀναγνώστας.

Α'

Τῷ 662 Κ. Ρ. καὶ 92 π. Χ. οἱ ἄρχοντες τῆς Ρώμης ἔμαθον, ὅτι ἐπετράπη νὰ νοιξῶσιν ἐν τῇ πόλει σχολὰς, ἐν αἷς ἡ Ῥητορικὴ ἐδιδάσκετο λατινιστί. Ἀπὸ πολλοῦ ὑπῆρχον ἐν Ρώμῃ ῤήτορες Ἕλληνες καὶ ἡ ἀρχὴ δὲν ἐτακράττετο ἔνεκα τούτων, διότι ἐσκέπτετο βεβαίως, ὅτι μαθήματα διδασκόμενα ἐν γλώσσῃ ξένῃ δὲν ἦσαν ἐπικίνδυνα καὶ ὀλιγίστους μόνον ἐδύναντο νὰ προσελκύωσιν. Ὅσον ὅμως ἀφορᾷ τοὺς Λατίνους ῤήτορας, ἡ ἐξουσία ἐδείκνυτο αὐστηροτέρα καὶ οὐδεὶς εἶχεν ἤδη ἐπιτύχει τὴν ἀδειαν νὰ ἐξασκῆ τὸ ἐπάγγελμα του ἐν Ρώμῃ. Τότε ὅμως ἡ περίστασις ἐφαίνετο εὐνοϊκωτέρα εἰς αὐτοὺς· διότι εὐρίσκοντο ἐν τῇ παραμονῇ τῶν ἀγῶνων τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Σύλλα ἡ αὐστηρότης τῶν ἀρχαίων ἠθῶν εἶχεν ἤδη πολὺ ἐλαττωθῆ καὶ δὲν ἐμερίμων παντάπασι περὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀρχαίων γνωμῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιωματιῶν. Οἱ τότε ὅμως τιμηταί, ὁ Γναῖος Δομίτιος Αἰνόβαρβος καὶ ὁ Λεύκιος Λικίνιος Κράσσοι, ὁ διάσημος ῤήτωρ, ἔδειξαν αὐστηρότητα, ἣν δὲν περιέμενον, καὶ διέταξαν ἀμειλίχτως νὰ κλείσωσιν αἱ νέα Σχολαί. Τὸ δημοσιευθὲν τότε διάταγμα εἶχεν ὡς ἐξῆς. «Οἱ πρόγονοι ἡμῶν ὤρισαν τί ἤθελον νὰ διδάσκωνται τὰ τέκνα των καὶ εἰς ποῖα σχολεῖα

τομοσ ις'. Αὐγούστος.

ἔδει νὰ ὀδηγῶνται. Αἱ δὲ κλινοτομῖαι, αἵτινες εἶνε ἐναντία εἰς τὰ ἔθιμα καὶ τὰ ἤθη τῶν πατέρων ἡμῶν, ἀπαρέσκουσιν ἡμῖν καὶ θεωροῦμεν αὐτὰς καταδικαστέας». Τὸ σαφές τοῦτο διάταγμα φαίνεται βεβαιοῦν, ὅτι ὑπῆρχε σύστημα ἐπίσημον ἐκπαιδεύσεως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ. Ἄλλ' ὁ Κικέρων ὁμιλεῖ πολὺ διαφορετικῶς. Λέγει δηλ. αὐτολεξεί: «Ἡ ἀνατροφή δὲν ἦτο οὔτε ὑπὸ τῶν νόμων ὠρισμένη, οὔτε δημοσία, οὔτε κοινή, οὔτε ὁμοίμορφος διὰ πάντας» καὶ προστίθῃσιν ὅτι ὁ Πολύβιος, ὅστις συνήθως ἐθαύμαζε τοὺς Ρωμαίους, ἐμέμφετο αὐτοὺς αὐστηρῶς ἐπὶ τῇ ἀμελείᾳ ταύτῃ.

Αἱ δύο αὗται μαρτυρίαι δὲν εἶνε τόσο ἐναντία, ὅσον φαίνονται κατὰ πρώτην ἔποψιν καὶ δύναται νὰ συμβιβασθῶσι. Δύναται μὲν τις νὰ πιστεύσῃ μετὰ τοῦ Κικέρωνος, ὅτι ἐφ' ὅσον διήρκεσεν ἡ δημοκρατία δὲν ὑπῆρξε νόμος γραπτὸς κανονίζων τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς ρωμαϊκῆς νεολαίας, ἀλλ' οὐδὲν κωλύει νὰ ποδεχθῶμεν μετὰ τῶν τιμητῶν, ὅτι ὑπῆρχον περὶ τοῦ ζητήματος τούτου παραδόσεις καὶ ἔξεις πιστῶς διατηρούμεναι ἐπὶ αἰῶνας καὶ ἀπὸ τῶν ὁποίων οἱ φρόνιμοι δὲν ἤθελον νὰ πομακρύνωνται. Ὁ ἀρχαῖος Ρωμαῖος δὲν ἐθεώρει τοὺς νόμους ἱερωτέρους τῶν ἀρχαίων ἐθίμων. Μήπως ὁ Ἐννιος δὲν λέγει: «Ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἠθῶν στηρίζεται τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης;»

Τὰ ἀρχαῖα ταῦτα ἔθιμα ἀνακεφαλαιοῦνται ἀρκούντως ἐν τινι ἀξίᾳ λόγου ἐπιστολῇ τοῦ Πλινίου, δι' ἧς λυπεῖται, διότι ἀπώλοντο. «Ἐπὶ τῶν ἡμετέρων προγόνων, λέγει, δὲν ἐδιδάσκετό τις μόνον διὰ τῶν ὠτων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν. Οἱ νεώτεροι βλέποντες τοὺς πρεσβυτέρους τῶν ἐμάνθανον ὅ,τι οἱ ἴδιοι ἐμελλον νὰ πράξωσιν ὕστερον, νὰ διδάξωσιν ἡμέραν τινα τοὺς διαδόχους τῶν». Ἡ ἀνατροφή λοιπὸν τότε ἦτο λίαν πρακτικὴ καὶ τὰ παραδείγματα ἐχρησίμευον ὡς μαθήματα. Ρωμαῖος ἐκ μεγάλης οἰκογενείας δύο μόνον ἐπαγγέλματα ἐγίνωσκε, τὸν πόλεμον καὶ τὴν πολιτικὴν. Καὶ τὸν μὲν πόλεμον ἐδιδάσκετο ἐν τοῖς στρατοπέδοις. Μετὰ τινὰς προπαρασκευαστικὰς ἀσκήσεις ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Ἄρεως, ἐνθα οἱ νέοι ἤσχοῦντο εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ ξίφους, εἰς τὸν ἀκοντισμὸν, εἰς τὸ πῆδημα, τὸν δρόμον καὶ εἰς τὸ νὰ ρίπτωνται κάθυγροι εἰς τὸν Τίβεριν, ἀνεχώρουν εἰς τὸν στρατόν. Ἐνταῦθα, ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ στρατηγοῦ, οὐ ἀπετέλει τὴν κοόρτιν «καθίσταντο ἱκανοὶ νὰ διοικῶσιν ὑπακούοντες». Τὴν δὲ πολιτικὴν ἐδιδάσκον αὐτοὺς οὐχὶ ἐγχειρίζοντες αὐτοῖς πραγματείαν τινα τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ ἀναγκάζοντες νὰ παρίστανται εἰς τὰς συνεδρίας τῆς γερουσίας. Ἐκάθηντο ἐπὶ μακρῶν ἐδωλίων παρὰ τὴν θύραν καὶ ἀπαρεῖχον αὐτοῖς ἐκ τῶν προτέρων τὸ θέμα τῶν συζητήσεων,

ὦν μετ' ὀλίγον ἔμελλον νὰ μετὰσχωσιν». Ἡ ἀνατροφή αὕτη δὲν ἦτο ἡ ἀρίστη πρὸς μὀρφωσιν φιλοσόφου, ἀλλ' ἐμόρφωνεν ἄνδρας πρακτικούς καὶ εἶχε τὸ πλεονέκτημα νὰ κατασκευάζῃ αὐτοὺς ταχέως. Τὸ εἰκοστὸν ἔτος ὁ ἀνὴρ, ὅστις κατὰ τὴν ρῆσιν τοῦ Κικέρωνος, εἶχε τὴν ἀγορᾶν (forum) σχολεῖον καὶ τὴν πεῖραν διδάσκαλον, καὶ εἶχε παραστῆ εἰς μάχας τινὰς καὶ ἀκούσει μεγάλους ρήτορας δημηγοροῦντας, ἦτο ὄριμος πρὸς τὸν δημόσιον βίον.

Δὲν ἀνέφερα ἀκόμη περὶ τῆς ἰδίως καλουμένης ἐκπαιδεύσεως, τ. ἑ. περὶ τῶν σπουδῶν, αἵτινες προηγοῦνται τῶν ἄλλων καὶ τὰς ὁποίας δύναται τις μὲν νὰ συντάμῃ καὶ ἀπλοποιήσῃ, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον νὰ καταργήσῃ τελείως. Ἦτο ἀνάγκη πρὶν ἢ ὁ νέος κατέλθῃ εἰς τὴν ἀγορᾶν ἢ νὰναχωρήσῃ εἰς τὸν στρατόν, νὰποκτήσῃ τὰς στοιχειώδεις ἐκείνας γνώσεις, τὰς ὁποίας οὐδεὶς δύναται νὰ περιφρονήσῃ. Καὶ εἶχε μὲν ὁ λαὸς Σχολεῖα δημόσια, περὶ ὧν βραδύτερον θὰ εἴπω ὀλίγα, εἰς ταῦτα ὅμως δὲν ἐφοίτων τὰ τέκνα τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν. «Οἱ πατέρες των, λέγει ὁ Πλίνιος, ὄφειλον νὰ εἶνε διδάσκαλοι αὐτῶν. *Suis cuique parens pro magistro*». Ὑποθέτω ὅτι ὁ Πλίνιος οὕτως ὁμιλῶν ἐνόησε τὸν Κάτωνα· διότι γινώσκομεν, ὅτι ὁ Κάτων, ὅτε ἔσχεν υἷόν, ἐπεχείρησε νὰ τὸν διδάξῃ ὁ ἴδιος. Διὸ συνέταξε δι' αὐτὸν ὀλόκληρον ἐγκυκλοπαιδείαν τῶν γνώσεων τῶν κατ' αὐτὸν χρόνων. Ἡ ἐγκυκλοπαιδεία περιείχε πραγματείας περὶ γεωργικῆς, περὶ στρατιωτικῆς, περὶ δικαίου, περὶ ἠθικῶν ἀξιωμάτων, ρητορικὴν καὶ τέλος βιβλία ἰατρικῆς, ἐν ᾧ πολλὰ ἔλεγε κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν «αἵτινες ὤμοσαν νὰ φονεύσωσιν ὅλους τοὺς βαρβάρους διὰ τῶν φαρμάκων των καὶ πληρώνονται διὰ νὰ δολοφονῶσι τοὺς ἀνθρώπους». Ἀντέτασεν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν προβληματικὴν τέχνην των ὅ,τι ἡ πεῖρα τὸν εἶχε διδάξει, ὅτι δηλ. τὸ λάχανον (ἢ κράμβη) θεραπεύει τὰς ἀσθενείας τοῦ στομάχου καὶ αἱ ἐξάρθρωσεις ἀποκαθίστανται διὰ μαγικῶν συνταγῶν. Ὁ Κάτων, ὡς βλέπομεν, ἐξεπλήρου τὸ καθῆκόν του μετὰ ζήλου παραδειγματικοῦ, ἀλλὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι ταιοῦτοι πατέρες ἦσαν σπάνιοι· οἱ γονεῖς ἀπηλλάσσοντο τοῦ βαρέος τούτου φορτίου δι' ἄλλου τρόπου· διότι ἀγροάζοντες δοῦλον λόγιον ἐπεφόρτιζον αὐτὸν νὰ διδάσκῃ τὸν υἷόν τὰ ἀναγκαιότατα· ὁ δοῦλος ὅμως δυστυχῶς εἶχεν ὀλίγην ἐπιρροὴν ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ· τοῦ δὲ υἱοῦ ἦτο μᾶλλον θωπευτῆς ἢ διδάσκαλος. Ὁ Πλαῦτος ἐν μιᾷ τῶν τερπνοτέρων κωμωδιῶν του παρίστησι νέον ἄσωτον, τὸν Πιστοκλήρην ὅστις θέλει νὰ παρασύρῃ τὸν παιδαγωγὸν του, τὸν Λυδόν, εἰς τὴν ἐρωμένην του. Ὁ Λυδὸς ἀνθίσταται, ὀργίζεται καὶ τὸν νουθετεῖ· ἄσωε εἶπεν ὅσα ἐδύνατο, ὁ νέος περιορίζεται νὰ τῷ εἴπῃ : « Ἐγὼ εἶμαι δοῦλός σου ἢ

σύ εἶσαι ἰδικός μου δοῦλος ;» Ὁ Λυδὸς μὴ ἔχων τί νὰ ποκριθῆ, τὸν ἀκολουθεῖ βλασφημῶν.

Ἡ σκηνὴ ἐλήφθη ἐκ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ πολλοὶ τῶν παιδαγωγῶν τῆς Ρώμης θὰ ἐπανελάβον βεβαίως τὴν φράσιν τοῦ Πιστοκλήρου.

Ἡ πρακτικὴ αὕτη ἀγωγή, τοῦλάχιστον ὑπὸ τὴν καλητέραν αὐτῆς ὄψιν, ἀναμνησκει τὴν ἀνατροφήν, ἣν οἱ Ἀθηναῖοι ἔδιδον εἰς τὰ τέκνα των, ὅπως ἀπεργάζωνται αὐτὰ πολίτας τελείους. Ἡ τῶν Ἀθηναίων ἐκπαίδευσις δὲν ἐστηρίζετο μόνον ἐπὶ ἀρχαίων ἐθίμων, ἀλλ' ἐθεμελιούτο ἐπὶ τοῦ νόμου. Ὁ Νομοθέτης σκεπτόμενος μετὰ λόγου, ὅτι τὸ κράτος δὲν ἔχει σπουδαιότερον συμφέρον, εἶχε φροντίσει μετ' ἀκριβείας νὰ κενονίσῃ τὰς ἐλαχίστας λεπτομερείας. Ὁ Ἀθηναῖος πολίτης ὤφειλε νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πατρίδα του ἀπὸ τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους μέχρι τοῦ ἑξηκοστοῦ : ὅπως δὲ παρασκευασθῆ, ἀπὸ τοῦ 18—20 ἔτους ἦτο ἔφηβος. Ἐκαλεῖτο δὲ ἔφηβεία δοκιμασία ὑποχρεωτικὴ, ἣν ἡ δημοκρατία τῶν Ἀθηναίων ἐπέβαλε τοῖς νέοις καθ' ἣν στιγμὴν ἔμελλε νὰ παραχωρήσῃ αὐτοῖς τὰ ἀστικά καὶ πολιτικά δικαιώματα. Ὅ,τι δὲ ἐν τῇ Ἀθηναίων πολιτείᾳ εἶνε μάλιστα ἄξιον παρατηρήσεως, εἶνε τὸ εὐρὸν καὶ πλήρες αὐτῆς. Ὁ πολίτης κέκληται νὰ ἐκπληρώσῃ πολλαπλᾶς ὑπηρεσίας, ὧν οὐδεμίαν ἀμελεῖ ὁ ἔφηβος. Ἀσκεῖται ἐν πρώτοις ὁ ἔφηβος εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν· διδάσκεται ὑπὸ ἐιδικῶν διδασκάλων τὸν χειρισμὸν τῶν ὅπλων καὶ τῶν μηχανῶν τοῦ πολέμου. Καθ' ὃν χρόνον μένει ἐν τοῖς φρουρίοις διδάσκεται τὴν τέχνην τοῦ προσβάλλειν καὶ ὑπερασπίζεσθαι τὰς ὀχυρὰς θέσεις. Ὅπως δὲ ἐθίσωσιν αὐτὸν νὰ κοιμᾶται χαμαί, διατάττουσι νὰ στρατοπεδεύῃ ἐν τῇ πεδιάδι, καὶ οὕτως ἀσφαλίζει τὴν ἡσυχίαν. Ἐν τῇ ἐνεργῶ ταύτῃ ἀγωγῇ, ἡ γυμναστικὴ, ὡς εὐκόλως ἐννοεῖται, δὲν παραμελεῖται· διότι πᾶσαι αἱ ἀσκήσεις, δι' ὧν καθίσταται τὸ σῶμα εὐκαμπτον καὶ ρωμαλέον, ὁ δρόμος, ἡ πύλη, τὸ πένταθλον, ἀπησχόλουν μέρος τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, τόσον καλῶς διερχομένων. Ἀλλ' ὅ,τι κυρίως διακρίνει τὴν εὐφυΐαν τῶν Ἀθηναίων, εἶνε ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν παραμελεῖται, ὡς δὲν παραμελεῖται καὶ τὸ σῶμα. Ἐν ᾧ ὁ ἔφηβος εἶνε στρατιώτης, εἶνε συγχρόνως καὶ μαθητὴς· διότι ἀσκούμενος εἰς τὰ στρατιωτικά, συμπληροῖ τὴν γραμματικὴν αὐτοῦ ἐκπαίδευσιν. Ἀκούει τὰ μαθήματα τῶν διασημοτάτων γραμματικῶν, ρητόρων, φιλοσόφων. Διδάσκεται τὴν μουσικὴν καὶ ᾄδει ὕμνους μετὰ τῶν συστρατιωτῶν του. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν διατάττονται νὰ συνθέτωσι μεταξύ των· πρέπει νὰ ποιήσωσι ποίημα τοῦ ἐπικού εἶδους ἢ νὰ συντάξωσι λόγον τινά· οἱ δὲ ἰκανώτεροι ἐλάμβανον βρα-

βείον. Αἱ ἐπίπονα καὶ ποικίλαι αὐταὶ ἐργασίαι δὲν ἀρκοῦσι· διότι ἐπιβάλλονται εἰς τοὺς νέους τούτους σοβαρώτερα καθήκοντα. Ὁ ἐφήβος μέλλει νὰ γείνη πολίτης· μετὰ τινὰς μῆνας θὰ μετέχη τῶν πολιτικῶν, θὰ χειροτονῇ τοὺς ἄρχοντας, θὰ κρίνῃ περὶ τῆς διαγωγῆς των, θὰ πορασίζη περὶ πολέμου ἢ περὶ εἰρήνης. Πῶς δὲ δυνάμεθα νὰ ποδεχθῶμεν ὅτι κέκτηται τὰ σπουδαῖα ταῦτα δικαιώματα, εἰ μὴ ἐδιδάχθη νὰ κάμνῃ χρήσιν αὐτῶν; Ἡ μέριμνα τῆς μετοχῆς τῶν πολιτικῶν δὲν εἶνε σημερινή. Ἐγχειρίζομεν μετὰ χαρᾶς τὸ σφαιρίδιον τῆς ψηφηφορίας εἰς ἓνα ἀνόητον πρὸ ὀλίγου καταλιπόντα τὰ βάθρα τοῦ σχολείου ἢ εἰς ἓνα ἀμαθῆ, ὅστις γνωρίζει τὴν πολιτικὴν ἐκ τῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς φωνασκιῶν. Ἄλλ' αἱ Ἀθηναίαι, τὰς ὁποίας παριστῶσι τόσον ἐλαφράς, δὲν ἔπραττον ὡς ἡμεῖς· διότι εἶχον διατάξει, ἵνα οἱ νέοι παρίστανται τακτικῶς εἰς τὰς συνεδρίας τοῦ λαοῦ. Ἐπὶ δύο ἔτη ἤκουον τοὺς μεγίστους τῶν ρητόρων συζητοῦντας τὰ σπουδαιότερα ζητήματα· ἐγνώριζον τὰς διαφόρους φαρίας ἢ μερίδας, χωρὶς νὰ νήκωσιν εἰς οὐδεμίαν καὶ βλέποντες αὐτὰς ἐν τοῖς πράγμασιν, ἐδύναντο νὰ κρίνωσι· πρὶν ἢ ἐκφέρωσιν οἵανδήποτε ἀπόφασιν, ἐσχημάτιζον γνώμην. Προσθέτομεν ὡς περίεργον, ὅτι ἡ δημοκρατία εἶχε δώσει εἰς τοὺς ἐφήβους μεγάλην θέσιν ἐν τῇ θρησκείᾳ· διότι μετεῖχον κυρίως τῶν ἐορτῶν τῶν Ἐλευσινίων· συνώδευον ἄδοντες ὕμνους τὰς δημοτελεῖς ταύτας πομπὰς, καθ' ἃς ἐκομίζοντο τὰ ἱερά ἀντικείμενα εἰς τὸν ναὸν τῶν μεγάλων Θεαινῶν· ὠδηγοῦντο μετὰ σεβασμοῦ κατὰ τὴν ἐπέτειον τῶν μεγάλων μαχῶν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος ἢ παρὰ τὰ τρόπαια τῆς Σαλαμῖνος· ἴσταντο ἐν τῇ πρώτῃ σειρά κατὰ τὴν συγκινητικὴν ἐκείνην ἐορτήν, ἣτις ἤγετο κατ' ἔτος εἰς τιμὴν τῶν πεσόντων ἡρώων ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἢ τῆς δόξης τῶν Ἀθηνῶν. Τοιαύτη ἦτο γενικῶς ἡ φιλόπολις ἐκείνη ἀνατροφή, ἣτις πιθανῶς ἐνωρὶς μετεβλήθη· ἀλλ' ἡ πρώτη ἐπινόησις αὐτῆς τιμᾶ μεγάλως τὴν Ἑλλάδα.

Εὐκόλον εἶνε νὰ ἴδωμεν τί ἔλειπεν ἐκ τῆς ἀρχαίας Ῥωμαϊκῆς ἀνατροφῆς, ὅπως ὁμοιάζῃ τελείως πρὸς τὴν τῶν Ἀθηνῶν. Ἀμφότεραι ἠσχολοῦντο νὰ μορφώσωσι τὸν νέον πολιτικῶς καὶ πολεμικῶς, καὶ κατὰ τοῦτο ἔχουσι κοινόν τι πρὸς ἀλλήλας. Ἄλλ' ἡ Ῥώμη παραμελεῖ πάντα τὰ λοιπά· διότι ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γυμναστικῆς δανείζεται μόνον σωματικὰς τινὰς ἀσκήσεις, αἵτινες θὰ εἶνε ἀρκεταὶ νὰ μεταβάλωσι τὴν φυλὴν ταύτην εἰς στρατιώτας παχεῖς, βραχεῖς τὸ ἀνάστημα, πλατεῖς τοὺς ὤμους, καὶ κατακτητὰς τοῦ κόσμου. Ἡ φυλὴ αὕτη περιφρονεῖ τὴν μουσικὴν, ἣν θεωρεῖ τέχνην τοῦ δούλου ἢ τοῦ ἀπελευθέρου· καταλείπει τὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τὴν θέλησιν πατρὸς ἀμαθοῦς καὶ μορφοῦ ἀγρωπῶν ἀτελεῖ.

B'

Ἄλλος χαρακτήρ τῆς τῶν Ἀθηναίων ἀνατροφῆς εἶνε ὅτι ἡ ἀνατροφή ἦτο ἡ αὐτὴ διὰ πάντας τοὺς πολίτας· ὅποια καὶ ἂν εἶνε ἡ κοινωνική των θέσις καὶ ἡ καταγωγή των, πάντες μεταβαίνουσιν ἐναλλάξ εἰς τὴν ἡλικίαν τῶν ἐφήβων. Ἀλλὰ δὲν ἔχει οὕτω καὶ ἐν Ρώμῃ οἱ νέοι, περὶ ὧν ἤδη ὠμιλήσαμεν, εἰς οὓς ἐπετρέπετο νάκούωσι παρὰ τὴν θύραν τὰς συζητήσεις τῆς γερουσίας καὶ ἀπετέλουν ἐν τῇ στρατῇ μέρος τῆς κοόρτιος τοῦ στρατηγοῦ, οἱ νέοι οὗτοι ἦσαν ὀλιγάριθμοι. Ἄνῃ-κον εἰς τοὺς ἐκ γενετῆς ἢ ἐκ πλούτου ἀριστοκρατικούς, οἵτινες ἐκυβέρων τὴν δημοκρατίαν. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ πλήθους τῶν προλεταρίων (θητῶν), τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν ἕκστην κλάσιν καὶ ὄντων ἀπόρων, ὑπάρχει ἡ κομψὴ τάξις τῶν ἀστῶν καὶ ὁ ἐργατικὸς ὄχλος· οὗτος εἶνε κόσμος μεσάζων, πλουτῶν καὶ ὑφούμενος ἀκαταπαύστως καὶ ζητῶν νὰ μετὰσχη τῶν πολιτικῶν. Εἶνε φανερόν, ὅτι δὲν ἐδύναντο νὰ παραμελῶσιν ἀνατροφῆς, ἥτις ἐδίδετο συνήθως ἐν τοῖς σχολείοις. Καὶ βεβαίως θὰ ὑπῆρχον σχολεῖα ἐν τῇ Ρώμῃ καὶ περὶ τούτων γίγνεται μὲν μναία τις ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν, ἀλλ' οὗτοι δὲν παρέχουσιν ἡμῖν πολλὰς πληροφορίας. Ὅ,τι δύναται τις νὰ εἴπῃ, εἶνε ὅτι ταῦτα ἦσαν μὲν κοινὰ εἰς ἀμφοτέρω τὰ φύλα, ἢ παρεχομένη ὅμως διδασκαλία θὰ ἦτο πολὺ στοιχειώδης.

Βραδύτερον, ὅτε οἱ Ἕλληνες καθηγηταὶ κατεστάθησαν ἐν Ρώμῃ, τὰ ἀρχαῖα σχολεῖα ἐξηκολούθουν μὲν ὑπάρχοντα, ἀλλὰ ταῦτα ἀπετέλουν μόνον βαθμὸν κατώτερον τῆς ἀνατροφῆς. Ἦσαν ἀναμφιβόλως οἰονεὶ σχολεῖα προκαταρκτικά. Οἱ ἀρχαῖοι δὲν συνήθιζον νὰ διακρίνωσι τόσον σαφῶς, ὅσον ἡμεῖς διακρίνομεν τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς ἐκπαίδευσως· ἀλλ' ὅμως εὐρίσκομεν ἐν ταῖς Φλωρίσι τοῦ Ἀπουληίου περιεργον χωρίον, ἐν ᾧ φαίνεται δημιουργῶν ἱεραρχίαν τινά. «Ἐν τινὶ συμποσίῳ, λέγει, τὸ πρῶτον ποτήριον εἶνε διὰ τὴν δίψαν, τὸ δεύτερον διὰ τὴν χαρὰν, τὸ τρίτον διὰ τὴν ἡδυπάθειαν, τὸ τέταρτον διὰ τὴν μανίαν. Τοῦναντίον ἐν τοῖς δείπνοις τῶν Μουσῶν ὅσον πλειότερον παρέχουσιν ἡμῖν νὰ πίνωμεν, τόσον μᾶλλον ἡ ψυχὴ ἡμῶν προάγεται εἰς τὴν φρόνησιν καὶ εἰς τὸ λογικόν. Τὸ πρῶτον ποτήριον, ὅπερ προσφέρει ἡμῖν ὁ γραμματιστής (Litterator, ὁ διδάσκων ἡμᾶς τὴν ἐνάγνωσιν) μεταβάλλει τὸ τραχὺ τοῦ πνεύματος ἡμῶν. Ἐπειτα ἔρχεται ὁ γραμματικός, ὅστις κοσμεῖ ἡμᾶς διὰ ποικίλων γνώσεων· ὁ ρήτωρ τέλος ἐχειρίζει ἡμῖν τὸ ὄπλον τῆς εὐγλωττίας». Ἰδοὺ τρεῖς βαθμοὶ διδασκαλίας ρητῶς ἐκδηλούμενοι. Τὸν Litteratorem τοῦτον, εἰς ὃν πέμπουσι

τὸ παιδίον οὐδὲν γινώσκον καὶ ὄντα ὑποχρεωμένον νὰ κάμῃ ἔναρξιν τῆς διδασκαλίας. ὁ ἱερός Δύγουστίνος ὀνομάζει «πρῶτον διδάσκαλον, *primum magistrum*». Καὶ τινὲς μὲν τῶν μαθητῶν τούτων μεταβαίνουσιν ἀπὸ τοῦ σχολείου του εἰς τοῦ Γραμματικῶ, οἱ πλεῖστοι ὅμως δὲν πορεύονται περὶτέρω καὶ οὐδέποτε θὰ ἔχωσιν ἄλλας γνώσεις ἢ τὰς δοθείσας αὐτοῖς. Ἐπειδὴ ἡ στοιχειώδης αὕτη διδασκαλία δὲν φαίνεται μεταβληθεῖσα βραδύτερον, ἅς ἐξαντλήσωμεν ἐνταῦθα ὅ,τι εἶνε δυνατόν νὰ γινώσκωμεν· θὰ ἴδωμεν ὅμως δυστυχῶς, ὅτι ὅ,τι γινώσκωμεν περιορίζεται εἰς ὀλίγα.

Τί ἐδίδασκοντο ἐν τῷ σχολείῳ τοῦ «πρώτου διδασκάλου;» — ἐδίδασκοντο, καθὼς λέγει ὁ ἱερός Δύγουστίνος, τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν γραφὴν καὶ τὴν ἀρίθμησιν. Αἱ γνώσεις αὗται, αἱ πασῶν ἀναγκαϊόταται, εἶνε παντοῦ ἡ βᾶσις τῆς λαϊκῆς διδασκαλίας. Ἐάν εἶνε ὠφελιμώταται, εἶνε ὅμως πολὺ μέτριάι καὶ κατανοοῦμεν, ὅτι οἱ διδάσκοντες τὰς γνώσεις ταύτας διδάσκαλοι δὲν ἀπήλαυσον παρὰ Ρωμαίοις μεγάλης ὑπολήψεως. Δὲν ἐπέτρεπον αὐτοῖς νὰ φέρωσι τὸ ὄνομα τῶν Καθηγητῶν καὶ ὁ κῶδιξ ἀναμνησθεὶς πολλαχῶς ὅτι δὲν ἔχουσι τὰ αὐτὰ δικαιώματα, τὰ ὅποια εἶχον οἱ ρήτορες καὶ οἱ γραμματικοί. Ἄλλ' ὁ αὐτοκράτωρ συνίστα αὐτοὺς εἰς τὸν οἶκτον τῶν διοικητῶν τῶν ἐπαρχιῶν διατάττει τοὺς διοικητὰς νὰ μὴ ἐπιφορτίζωσι τοὺς γραμματιστὰς μεγάλα βάρη· τοῦτο εἶνε καθήκον φιλανθρωπίας: *ad praesidis religionem pertinet*. Οἱ διδάσκαλοι οὗτοι εἶνε συνήθως πενέστατοι καὶ δὲν δύνανται νὰ πληρῶνωσι τὸν φόρον, ἐάν εἶνε πολὺ βαρὺς. Ἀνεκαλύφθη ἐν Καπούη ὁ τάφος διδασκάλου, ὅστις ἔσχε τὴν πολυτέλειαν νὰ μεταβιβάσῃ τοὺς χαρακτῆράς του εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Παρίσταται ἐπὶ τῆς ἑδρας του μετὰ δύο μαθητῶν, ἄρρενος καὶ θήλειος πλησίον αὐτοῦ. Στίχοι καλῶς τετορνευμένοι εἶνε ὑπὸ τὸ ἀνάγλυφον. Οἱ στίχοι λέγουσιν ὅτι ὁ Χιλόκαλος ὑπῆρξε διδάσκαλος ἐντιμος, ὅστις ἐπηγρύπνει ἐπιμελῶς ἐπὶ τῶν ἡθῶν τῶν νέων, οὓς ἐνεπιστεύοντο αὐτῷ καὶ πληροφοροῦσιν ἡμᾶς ὅτι ἐνῶ ἐδίδασκε συνέτασσε διαθήκας μετὰ χρηστότητος.

Idemque testamenta scripsit cum fide. Οὕτω τὸ ἐπάγγελμά του δὲν ἤρκει αὐτῷ νὰ ζῇ καὶ ἐνόμισε καλὸν νὰ ἐνώσῃ ἄλλην βιομηχανίαν, καθὼς σχεδὸν καὶ οἱ παρ' ἡμῖν διδάσκαλοι, οἵτινες εἶνε συγχρόνως καὶ ψάλται ἢ γραμματεῖς δημαρχίας.

Οἱ ἄσημοι ὅμως οὗτοι διδάσκαλοι καὶ κακῶς μισθούμενοι παρέσχον πολλὰς ὑπηρεσίας εἰς τὸν τόπον των. Ἡ ἀρχὴ δὲν φαίνεται πολὺ ἀσχολουμένη ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ μόνον ἡμερίμνα περὶ τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων. Εὐτυχῶς εἰς πάντα τὰ στρώματα τοῦ ρωμαϊκοῦ

κόσμου ὑπῆρχεν ἡ κλίσις τοῦ εἰδέναι. Ἡ κλίσις αὕτη, χωρὶς τῆς ἀνάγκης τῆς παρεμβάσεως τῆς κυβερνήσεως, ἐπολλαπλασίασε τὰ σχολεῖα. Σχολεῖα ὑπῆρχον οὐ μόνον ἐν ταῖς πόλεσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς χωρίοις καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς κατὰ τύχην συναθροίσεσιν, αἵτινες συνίσταντο συνήθως ἐξ ἀνθρώπων ἕνευ ἐπαγγέλματος καὶ ἰδρύοντο περὶ κέντρα βιομηχανίας, ὡς ἐν μεταλλείοις. Ἐν κεφαλαίῳ, οἱ ἀγράμματοι θὰ ἦσαν σπάνιοι. Ἐκπλήττεται τις, ὅταν διέρχεται τὰς ὁδοὺς τῆς Πομπηίας, βλέπων τόσα προγράμματα καλύπτοντα τοὺς τοίχους. Ἐὰν οἱ ἄνθρωποι δὲν ἤξευρον νᾶναγιγνώσκωσιν, βεβαίως δὲν θὰ ὑπῆρχον τόσα πολλὰ προγράμματα. Ἐγίγνωσκον ἐπίσης καὶ τὴν γραφὴν καὶ ἀνευρίσκουσι καθ' ἑκάστην ἐν τόποις, εἰς οὓς δὲν ἐσύχναζεν ὁ καλὸς κόσμος, ἐπιγραφὰς τόσον χονδροειδεῖς, ὥστε βλέπει τις καλῶς ὅτι ταύτας ἐχάραξαν ἄνθρωποι τῆς ὑποστάθμης τοῦ λαοῦ. Ἐν τῷ στρατῷ τὸ σύνθημα ἀντὶ νᾶ μεταδίδηται διὰ ζώσης φωνῆς, ἐγράφετο ἐπὶ πινακιδίων, τὰ ὁποῖα ἐνεχειρίζοντο ὑπὸ τῶν ἑκατοντάρχων εἰς τοὺς τελευταίους ὑπαξιωματικούς· ἦτο λοιπὸν βέβαιον ὅτι θὰ ἐγίγνωσκον νᾶναγιγνώσκωσιν.

Τὸ σχολεῖον τοῦ *primus magister* ὡς καὶ τὸ τοῦ γραμματικοῦ καὶ τοῦ ρήτορος, ὅτε ἦσαν πτωχοί, ἰδρύετο συνήθως ἐν τινὶ τῶν ἐστεγασμένων ἐκείνων παραπηγμάτων, τὰ ὁποῖα ὀνομάζοντο *pergulae* καὶ ἐχρησίμευον ὡς ἐργαστᾶσια τῶν ζωγράφων. Ἐνίστε ὑπερωρίζοντο εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τῆς οἰκίας καὶ ὁ διδάσκαλος ἐδύνατο νᾶ λέγῃ τότε, ὡς ὁ Ὀρβίλιος, ὅτι ἐδίδασκεν ὑπὸ τὴν στέγην· ἀλλ' ὡς τὰ πολὺ ἦσαν ἐπὶ τοῦ πεζοδρομίου καὶ ἀπετέλουν εἶδος στοῶν, αἵτινες περιώριζον τὴν ὁδόν· αὐτοῦ καλῶς κακῶς ἰδρύετο τὸ σχολεῖον. Ὅπως δὲ ἀποφεύγῃσι τὴν ἀδιακρίσιαν τῶν γειτόνων, ἐξέτεινον παραπετάσματα ἀπὸ τοῦ ἐνὸς στύλου εἰς τὸν ἄλλον. Τὰ παραπετάσματα ταῦτα ἀπέκρυπτον μὲν ἀπὸ τῶν μαθητῶν τὰς ἐν τῇ ὁδῷ κινήσεις, ἀλλὰ δὲν ἐκώλυον τοὺς θορύβους τοῦ σχολείου νᾶ φθάνωσιν εἰς τοὺς διερχομένους. Οἱ διαβάται ἤκουον τοὺς μαθητὰς ἐπαναλαμβάνοντα ἐν χορῷ «ἐν καὶ ἐν κάμνου δὺο· δὺο καὶ δὺο κάμνου τέσσαρα». «Τρομερὰ ἐπωδὴ! *Odiosa captio!*» λέγει ὁ ἱερός Λύγουστίνος, ὅστις εἶχε διατηρήσῃ ἐκ τῶν πρώτων σπουδῶν τοῦ ἀνάμνησιν λίαν δυσάρεστον. Αἱ ὀχληραὶ αὗται κορυφαὶ ἠρέθιζον καὶ τὸν Μαρτιάλην, ὅστις κκτέτασσε καὶ ταύτας εἰς τὰς αἰτίας, αἵτινες καθίστων αὐτῷ τὴν ἐν Ρώμῃ διατριβὴν μισητὴν. «Ἐἶνε ἀδύνατον νᾶ ζήσῃ τις ἐκεῖ, ἔλεγε· τὴν μὲν πρωΐαν δολοφονεῖται ὑπὸ τῶν διδασκάλων, τὴν δὲ νύκτα ὑπὸ τῶν ἀρτοποιῶν». Ἐν γένει τὰ ἐπιπλα τοῦ ἰδρύματος ἦσαν ἀπλούστατα. Οἱ πτωχότατοι περιώριζοντο εἰς τινα θρανία τῶν μαθητῶν καὶ μίαν ἔδραν τοῦ διδασκάλου. Ὅτε ἐδύ-

ναντο, προσέθετον σφαίρας ἢ κύβους, ὅπως ὑποβάλλωσιν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν μαθητῶν τὰ σχήματα τῆς γεωμετρίας. Μεγάλη πολυτέλεια ἐθεωρεῖτο νὰ κοσμῶνται οἱ τοῖχοι διὰ χρυτῶν γεωγραφικῶν. Κατὰ τοὺς εὐτυχεῖς χρόνους ἐνὸς Τραϊανοῦ, ἐνὸς Μάρκου Αὐρηλίου, ἐνὸς Διοκλητιανοῦ, οἱ μαθηταὶ ἠκολούθουν τὴν κίνησιν τῶν στρατῶν καὶ λέγεται ὅτι ὁ διδάσκαλος ἠσθάνετο αἶσθημα ὑπερηφάνιας πατριωτικῆς δεικνύων αὐτοῖς, ὅτι ἡ ἔκτασις τοῦ κράτους ἐξισοῦτο σχεδὸν πρὸς τὴν τοῦ κόσμου.

Τοιχογραφία τις εὐρεθεῖσα ἐν Πομπηίᾳ καὶ νῦν κειμένη ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Νεαπόλεως παρίστησιν ἡμῖν περιεργὸν σκηνὴν τοῦ βίου τῶν ρωμαίων μαθητῶν κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα. Ἔχμεν πρὸ ὀφθαλμῶν σχολὴν κειμένην ὑπὸ σταάν, ἣν στηρίζουσι κίονες κομψοὶ συνδεδεμένοι διὰ κοσμημάτων ἐξ ἀνθέων. Ἐπειδὴ τὸ σχολεῖον εἶνε τελείως ἀνοικτόν, τὰ παιδία ἐξω ἐπωφελοῦνται νὰ παρατηρῶσι τὰ ἐν αὐτῷ συμβαίνοντα. Τρεῖς μαθηταὶ κάθηνται ἐπὶ ἐνὸς θρανίου: ἔχοντα μακρὰν κόμην καὶ χιτῶνα ποδῆρη, κρατοῦσιν ἐπὶ τῶν γονάτων βιβλίον (*volumen*), τὸ ὁποῖον φαίνονται ὅτι ἀναγιγνώσκουσι μετὰ πολλῆς τῆς προσοχῆς. Ἐμπροσθεν αὐτῶν ἄνθρωπός τις περιπατεῖ σοβαρῶ τῷ ἤθει: ἡ μορφή του περικυκλοῦται ὑπὸ μεγάλου πώγωνος: αἱ χεῖρές του κρύπτονται ἐν μικρῷ μανδύᾳ. Αὐτὸς βεβαίως εἶνε ὁ διδάσκαλος: ἐκ τῆς στυγνῆς ὄψεώς του ἀναγνωρίζομεν ἐκεῖνον, περὶ οὗ ὁ Μαρτιάλης λέγει, ὅτι εἶνε μισητὸς παρὰ τοῖς μαθηταῖς καὶ μαθητρίαις, *invisum pueris virginibusque caruit*. Ἐν τῷ ἑτέρῳ ἄκρῳ τῆς τοιχογραφίας μαστιγοῦται ἄτακτος μαθητής: ὁ δυστυχῆς εἶνε γυμνὸς καὶ μόνον λεπτὴν ζώνην φέρει ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σώματος. Εἷς τῶν συμμαθητῶν του τὸν φέρει ἐπὶ τῶν ὤμων του καὶ τὸν κρατεῖ ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶν: ἄλλος τὸν λαμβάνει ἐκ τῶν ποδῶν, ἐν ᾧ τρίτον πρόσωπον ὑψοῖ τὰς ράβδους διὰ νὰ τὸν τύπη. Ἡ μαστιγὴ καὶ ἡ ράβδος ἦσαν ἐν μεγάλῃ χρήσει ἐν Ρώμῃ καὶ αὕτη διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ Πλαύτου μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Κοϊντιλιανὸς μόνον ἐξήνεγκε περὶ τούτου δειλὴν διαμαρτύρησιν. «Ὡς πρὸς τὴν τιμωρίαν τῶν μαθητῶν διὰ μαστίγων, λέγει, καίτοι ὁ Χρῦσιππος τὴν ἐπιδοκιμάζει καὶ εἶνε ἐν χρήσει, ὁμολογῶ ὅτι δέν μοι εἶνε ἀσπαστή». Ἄλλ' ὁ Χρῦσιππος τὴν παρέλαθε καὶ ὁ Αἰσώνιος λέγει, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του «τὸ σχολεῖον ἀντήχει ἐκ τῶν μαστίγων».

Γ'

Καὶ ταῦτα μὲν εἶνε ὅσα γινώσκομεν περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει: εὐτυχῶς ὅμως ἔχομεν πλείστερας πληροφορίας ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς κοινωνίας. Εἶνε

δὲ οὐ μόνον εὐκολωτέρα ἢ γνῶσις αὐτῆς, ἀλλ' ἔχει καὶ τὸ ἐνδιαφέρον νὰ τὴν σπουδάζωμεν, καθόσον δεικνύει ἡμῖν πῶς οἱ Ῥωμαῖοι ὠδηγήθησαν νὰ συλλάβωσι τὴν ιδέαν διδασκαλίας δημοσίας διδομένης ἐν ὀνόματι τοῦ Κράτους. Κατ' ἀρχὰς ἦσαν πολὺ μακρὰν αὐτῆς καὶ μόνον ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐφθασαν εἰς αὐτὴν ἀναγκαζόμενοι ὑπὸ τῶν πραγμάτων μᾶλλον ἢ διὰ συστήματος προεσχεδιασμένου. Ἐνδιαφέρει δὲ νὰ ἴδωμεν τί ὠδήγησε τοὺς Ῥωμαίους εἰς τοῦτο καὶ τίνεσ ὁδὸν ἠκολούθησαν ὅπως φθάσωσιν εἰς αὐτήν.

Γνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ τῶν Καρχηδονικῶν πολέμων οἱ Ἕλληνες εἰσέβαλον εἰς τὴν Ῥώμην. Ἐν τοῖς διαφόροις τυχοδιώκταις, οἵτινες μετέβαινον νὰ προσφέρωσι τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τοὺς Ῥωμαίους, δὲν ἔλειπον οἱ καθηγηταί. Ἐν αὐτοῖς ἦσαν ρήτορες, γραμματικοί, φιλόσοφοι, μουσικοί, διδάσκαλοι πάσης ἐπιστήμης καὶ πάσης τέχνης· ἀλλὰ δὲν ἐγίνοντο δεκτοὶ πάντες μετὰ τῆς αὐτῆς εὐνοίας, διότι ἐπιστήμας τινὰς οἱ Ῥωμαῖοι οὐδέποτε κατενόησαν καλῶς. Ἡ φιλοσοφία π. χ. κατ' ἀρχὰς ἐφάνη αὐτοῖς ἀδολεσχία ἀνωφελῆς· ἡ γεωμετρία καὶ τὰ μαθηματικὰ ἐξέπληξαν αὐτοὺς μόνον διὰ τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν· ἦσαν ἡ τέχνη τοῦ ἀριθμεῖν καὶ μετρεῖν· ὁ Κικέρων λέγει ὅτι δὲν εὑρίσκειν εἰς αὐτὰ ἄλλην σπουδαιότητα. Ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ ἤρσαν αὐτοῖς πλειότερον· ἡ πρώτη μάλιστα οὐδένα ἐφαίνετο παρουσιάζουσα αὐτοῖς κίνδυνον καὶ βλέπομεν ὅτι οὐδέποτε ἀντέταξαν κατ' αὐτῆς σπουδαίαν ἀντίπραξιν. Ἡ ρητορικὴ ἐνέπνεεν αὐτοῖς πλειοτέραν δυσπιστίαν· ἄνθρωποι τινες λεπτολόγοι ἐφοβοῦντο τὴν νέαν ταύτην τέχνην, ἥτις ἐδίδασκε τὰ μέσα τοῦ ἀρέσκειν τῷ λαῷ, τὰ ὅποια οἱ πρόγονοι δὲν εἶχον γνωρίσει. Ἄλλ' ἦτο δύσκολον νὰ κλείσωσιν αὐτῇ τὰς πύλας τῆς πόλεως. Ἐὰν ἐκώλυον τὸν ρήτορα νὰ ἰδρῦσῃ σχολεῖα δημόσια, ὡς ἐποίησαν τῷ 662, ὑπελείπετο αὐτῷ ἡ καταφυγὴ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν οἰκογενειῶν, ἐνθα ὁ ἔλεγχος τῶν ἀρχῶν δὲν ἐδύνατο σχεδὸν νὰ εἰσδύσῃ. Ἀφοῦ ἀπαξ νέοι τινὲς εἶχον διδαχθῆ τὴν τέχνην ἐκείνην, δι' ἧς ἐμάνθανον νὰ δημηγορῶσιν εἰς τὸν λαόν μετὰ πλείονος χάριτος, οἱ ἄλλοι ἠναγκάζοντο νὰ πράττωσιν ὡς αὐτοί· διότι, ἐὰν ἐπέμενον νὰ γινῶσι τὴν λεπτότητα τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, οὐκ ἐκινδύνευον νὰ νικηθῶσι κατὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ λόγου, δι' οὐ ὑπερίσχυον.

Οὐ μόνον δὲ ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ ἀνεπαισθήτως ἐγένοντο δεκταὶ ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, ἀλλ' ὅπερ ἦτο ἴσως τὸ δυσκολώτερον, αὐταὶ ἐπὶ τέλος συνδιηλλάγησαν. Κατ' ἀρχὰς συνενοοῦντο πολὺ κακῶς. Λέγουσιν ἡμῖν, ὅτι ὁ γραμματικὸς ἠθέλε κατ' ἀρχὰς νὰ ἐλκύσῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν διδασκαλίαν ὀλοκλήρον καὶ νὰ ἐκτελῇ τὸ ἔργον τοῦ ρήτο-

ρος· εἶνε δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ ρήτωρ ἀφ' ἑτέρου διασάλπιζε τὴν πρὸς τὸν γραμματικὸν περιφρόνησιν του· ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ οἱ διαπληκτισμοὶ οὗτοι ἐπέκυσαντο καὶ ἑκάτερος τῶν διδασκάλων τούτων ἔσχε τὸ κράτος του κεχωρισμένον. Ἐὰν ἔμενον ἐπὶ τοῦ ὁρίου τῶν δύο ἐπιστημῶν, ὡς ἐπὶ τῶν συνόρων πασῶν τῶν ὁμόρων ἐπικρατειῶν, ἔδαφός τι ἀόριστον, ἴσως ἐπήρχετο φιλονεικία τις, οὐσιωδῶς ὅμως συνεφώνουν. Διότι ὑπῆρξεν ἀρχὴ ἀναγνωρισθεῖσα ὑπὸ πάντων, ὅτι ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ πρέπει νὰ ἐνωθῶσι πρὸς ἀλλήλας, ὅπως ἀποτελέσωσι σειράν πλήρους ἐκπαιδεύσεως.

Ὁ γραμματικὸς λαμβάνει τὸ παιδίον ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ διδάσκοντος τὰ στοιχειώδη γράμματα, ὅστις καλῶς κακῶς τὸ ἐδίδαξε τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφὴν καὶ ὀφείλει νὰ τὸ παραδώσῃ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ρήτορος τελείως παρεσκευασμένον πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ρητορείας· ἔχει λοιπὸν πολλὰ νὰ πράξῃ. «Ἡ γραμματικὴ, λέγει ὁ Κοϊντιλιανός, περιλαμβάνει δύο μέρη, τὴν τέχνην τοῦ ὀρθῶς ὁμιλεῖν καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ποιητῶν». Ἐκατέρα ἀπαιτεῖ χρόνον πολὺν καὶ κόπον. Ὅπως τις ὀρθῶς ὁμιλῇ, ἀνάγκη νὰ γινώσκῃ τὴν δύναμιν τῶν γραμμάτων, τὴν προφορὰν τῶν συλλαβῶν, τὴν σημασίαν τῶν λέξεων, ἔπειτα νὰ μάθῃ πῶς αἱ λέξεις ἐνοῦνται πρὸς ἀλλήλας πρὸς σχηματισμὸν φράσεων· αἱ λεπτομέρειαι αὗται δὲν τελειώνουσιν. Ἡ ἐρμηνεία τῶν ποιητῶν ἀπαιτεῖ ἐργασίαν οὐχὶ ἐλάσσονα. Ὁ διδάσκαλος ἀναγιγνώσκει πρῶτος ἐν πρώτοις, *praelegit*, καὶ ὁ μαθητὴς ἐπαναλαμβάνει· ὅταν δὲ ἀπαγγεῖλῃ ὡς πρέπει χωρὶς σφάλματα περὶ τὸν τόνον καὶ τὴν προσωδίαν, ἐπαναλαμβάνουσι τὸ χωρίον καὶ προσπαθοῦσι νὰ δώσωσι λόγον περὶ πάντων. Ὅταν τὸ παιδίον γινώσκῃ νὰ ὁμιλῇ ὀρθῶς, ὅταν ἀναγνώσῃ τοὺς ἑλληνας καὶ λατίνους ποιητάς, φαίνεται ὅτι ἡ γραμματικὴ του διδασκαλία τελειώνει· ὁ ὁρισμὸς τοῦ Κοϊντιλιανοῦ φαίνεται ἐξηνητημένος· ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἡ γραμματικὴ ἐξετάθη πολὺ καὶ ἔλαβεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀνάπτυξιν, ἣτις ἐπηύξησε θαυμασίως τὴν σπουδαιότητά της. Καὶ ἐν πρώτοις πῶς νὰ ποδεχθῶμεν ὅτι ὁ μαθητὴς δὲν γινώσκει ἢ τοὺς ποιητάς καὶ μένει ξένος ὅλων τῶν ἄλλων λογογράφων; Ἐὰν ἡ ποίησις ὀφείλῃ νὰ μένῃ τὸ κύριον ἀντικείμενον τῶν σπουδῶν του, εἶνε ὅμως ἀνάγκη νὰ ἔχῃ γνῶσιν τινα καὶ τῶν ἄλλων. *Nec poetas legere satis est, excutiendum omne scriptorum genus*. Πεδίον ἀπέραντον ἀναπτύσσεται πρὸ αὐτοῦ. Ἐπειτα ὁ γραμματικὸς δὲν περιορίζεται μόνον νὰ ἀναγιγνώσκῃ συγγραφεῖς διαφόρους καὶ πάσης ἐποχῆς ἢ νὰ τοὺς ἐρμηνεύσῃ· εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐκτιμήσῃ καὶ κρίνῃ αὐτούς. Κατατάσσει τοὺς συγγραφεῖς τῶν παρελθόντων χρόνων, δίδει

αὐτοῖς τὴν οἰκείαν θέσιν καὶ ἀποφαίνεσθαι περὶ τῶν συγχρόνων. Τοιούτο-
τρόπως ὁ γραμματικὸς γίνεται οὐ μόνον διὰ τὴν νεολαίαν, ἀλλὰ δι' ὁ-
λόκληρον τὴν κοινωνίαν κριτικὸς ἔχων αὐθεντίαν, κύρος, οὗ ἡ κρίσις μορ-
φώνει τὴν κοινὴν γνώμην. Οἱ θέλοντες ἐκ τῶν συγγραφέων νὰ κλει-
σθῶσιν ἐκτιμῶσι καὶ περιποιῶνται αὐτόν, οἱ δὲ ἀμελοῦντες, ὡς ὁ Ὀρά-
τιος, νὰ γίνωσιν αὐτῷ ἀρεστοὶ κινδυνεύουσι νὰ μένωσιν ἐπὶ πολὺν χρό-
νον ἄγνωστοι. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ταῦτα μόνον ἡ σπουδὴ τῆς γραμματο-
λογίας ὁλόκληρου δὲν φαίνεται ἀρκούσα ἐνασχόλησις τῶν γραμματι-
κῶν· διότι αὐτοὶ προσθέτουσι γνώσεις ἀναγκαίας νομιζομένας, ὅπως οἱ
μαθηταὶ ἐννοῶσι τοὺς συγγραφεῖς, οὓς ἀναγιγνώσκουσιν. Εἶνε δυνατόν
νὰ παραγγέλλωσιν ἐν μέτρῳ καὶ νὰ ἐννοῶσι τὸν μηχανισμόν, ἐὰν εἶνε ἄμω-
σοι; Ὁ γραμματικὸς εἶνε λοιπὸν ἠναγκασμένος νὰ διδάσκη τοὺς μα-
θητὰς τὴν μουσικὴν. Οἱ ποιηταὶ πραγματεύονται πολλαχοῦ τῶν ποιη-
μάτων αὐτῶν περὶ οὐρανοῦ καὶ περιγράφουσι τὴν ἀνατολὴν καὶ τὴν
δύσιν τῶν ἀστρῶν. Πῶς θὰ κατορθώσωσι νὰ ἐρμηνεύωσι ταῦτα, ἐὰν ὁ
γραμματικὸς δὲν διδάξῃ ἀστρονομίαν; Τέλος, ἐπειδὴ ὑπάρχουσι ποιή-
ματα ὁλόκληρα, ὡς τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ τοῦ Λουκρητίου, ἐν οἷς ἐκ-
τίθενται καὶ ἐξετάζονται συστήματα φιλοσοφικά, εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχωσι
γνώσιν τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ φιλοσοφία θὰ εἶνε ἀκατάληπτος, ἐὰν εἶνε
ξένοι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς γεωμετρίας καὶ τῶν μαθη-
ματικῶν. Ἡ γραμματικὴ λοιπὸν περιλαμβάνει κύκλον ὁλόκληρον ἀν-
θρωπίνων γνώσεων· ἀπρὶν ἢ ὁ παῖς παραδοθῇ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ρή-
τορος, λέγει ὁ Κοϊντιλιανός, ἀνάγκη νὰ λάβῃ τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνας
καλοῦσιν ἐγκυκλοπαιδικὴν παιδείαν.

Ἐν πρώτοις τὸ ἔργον τοῦ ρήτορος φαίνεται κατώτερον καὶ ἥττον σο-
βαρὸν ἢ τὸ τοῦ συναδέλφου του· διότι δὲν εἶνε ἠναγκασμένος, ὡς ἐκεῖ-
νος, νὰ ἐκτείνηται εἰς διαφόρους σπουδὰς· διότι διδάσκει μίαν τέχνην·
ἀλλ' ἡ τέχνη αὕτη εἶνε ἡ ρητορεία, ἡ πρώτη καὶ ἡ δυσκολωτάτη πα-
σῶν, ἡ ἀπαιτούσα ὁλόκληρον τὸν ἀνθρώπινον βίον ὅπως ἐξασκῆται ἀρι-
στα· ἀνάγκη λοιπὸν πρώτον νὰ διδάσκη τὸν μαθητὴν πλήρη τὴν θεω-
ρίαν τῆς ρητορικῆς· καὶ ἡ σπουδὴ αὕτη εἶνε μακροτάτη καὶ δυσχερε-
στάτη, διότι ἕκαστος διδάσκαλος ἀρέσκειται νὰ ἐπισωρεύῃ τὰ παραγ-
γέλματα, νὰ περιπλέκῃ τὴν ἐπιστήμην, νὰ δημιουργῇ δυσκολίας φαν-
τασιώδεις, ὅπως ἐπιλύων αὐτὰς χαίρῃ. Πρὸς τὴν πρακτικὴν ταύτην
διδασκαλίαν συνδέονται ἀσκήσεις πρακτικαὶ ἔτι σπουδαιότεραι καὶ
δυσχερέστεραι. Ὄταν ὁ μαθητὴς μάθῃ τὰ παραγγέλματα τῆς τέχνης,
διδάσκειται νὰ τὰ ἐφαρμόζῃ καὶ πρὸς τοῦτο συνθέτει λόγον, τὸν ἀπο-
στηθίζει καὶ τὸν ἀπαγγέλλει. Ἐν τῇ ἀπαγγελίᾳ οὐδὲν ἀφίεται εἰς τὴν

τύχην· διότι τὰ πάντα προεῖδον καὶ ἐκανόνισαν. Ὁ μαθητὴς διδάσκειται προηγουμένως τὸν εἰς ἕκαστον μέρος τοῦ λόγου ἀπαιτούμενον τόνον, μέχρι τίνος δεόν νὰ ὑψῶται ὁ βραχίον κατὰ τὸ προοίμιον καὶ πῶς νὰ ἐκτείνηται ἡ χεὶρ ἐν τῇ ἀποδείξει. Ἐπί τινων ζητημάτων ἠγέρθησαν φιλονεικίαι διαιρέσασθαι τὴν σχολήν. Ἀρμόζει νὰ τύπτῃ ὁ ἀγορεύων τὸν πόδα καθ' ἣν στιγμὴν παραφέρεται; Εἶνε εὐπρεπὲς νὰ διαταράξῃ τὰς πτυχὰς τῆς τηβέννου καὶ νὰ φήσῃ αὐτὴν νὰ κυματίζῃ ἐπὶ τοῦ ὄμου περὶ τὸ τέλος τοῦ λόγου; Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος, ἀνὴρ αὐστηρὸς καὶ ἀκριβής, δὲν ἤθελε νὰκούσῃ περὶ τούτου ὁμιλοῦντας καὶ ἐχώρει τοσοῦτον, ὥστε νὰ συνιστᾷ νὰ φροντίσωσι πολὺ νὰ μὴ διαταράττωσι τὴν κόμην σπογγίζοντες τὸ μέτωπον, ἐὰν ἴδρωτον. Ὁ Κοϊντιλιανὸς ἦτο ὀλιγώτερον αὐστηρὸς, διότι ἐνόμιζε τὸναντίον, ὅτι ὀλίγη ἀταξία τῆς κόμης καὶ τῆς τηβέννου ἐδήλου καλῆτερα τὴν συγκίνησιν καὶ ἐδύνατο νὰ συγκινή τοὺς δικαστάς. Τέχνη τόσο λεπτολόγος ἀπῆται, ὡς εὐκόλως ἐννοεῖ τις, πολὺν χρόνον καὶ κόπον, ὁ δὲ νέος μόλις καὶ ἀτελῶς ἐδύνατο νὰ μάθῃ αὐτὴν μέχρι τοῦ δεκάτου ἐβδόμου ἔτους, ὅτε ἐλάμβανε τὸ ἀνδρικὸν ἔνδυμα καὶ ἐγένετο πολίτης.

Οὕτω διὰ τῆς ἐνώσεως τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς ἀπετελέσθη ὠρισμένως ἡ λεγομένη ἐγκύκλιος παιδεία. Γνωρίζομεν δὲ ἤδη τί θὰ μαθάνωσιν ἐν τοῖς σχολείοις· ἡ ὕλη, ἡ βᾶσις τῆς δημοσίας παιδείας εὐρέθη, ὑπολείπεται δὲ νὰ ἴδωμεν πῶς ἡ ἐκπαίδευσις αὕτη ἐγεννήθη.

Πολλάκις συνεζητήθη ἐν Ρώμῃ, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, τὸ ζήτημα τῆς δημοσίας καὶ τῆς κατ' οἶκον ἐκπαίδευσως· ἂν δὲν εἶνε προτιμότερον ὁ παῖς νὰ ἐκπαιδεύηται ἐν τῇ οἰκογενεῖα του, πλησίον τῶν γονέων του, δι' οἰκοδιδασκάλου ἢ ἐν τοῖς σχολείοις, ἐν οἷς συνέρχονται οἱ συνομηλικοὶ αὐτοῦ. Τὸ ζήτημα διεπραγματεύθη διὰ μακρῶν ὁ Κοϊντιλιανὸς ἐν ἐνὶ τῶν πρώτων κεφαλαίων τῶν *sustitutiones oratoricae*. Ἐκθέσας τοὺς λόγους, δι' οὓς δύναται τις νὰ προτιμήσῃ τὸ ἕτερον τῶν ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων, ἀποφαίνεται μετὰ πολλῆς πειστικῆς δυνάμεως ὑπὲρ τῆς δημοσίας ἐκπαίδευσως καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του μοι φαίνονται ἀνεπίδεκτα ἀμφισβητήσεως.

Ἐπειτα ὅτε συνέγραψε τὸ βιβλίον του ὁ Κοϊντιλιανὸς, ἡ γνώμη περὶ τοῦ ζητήματος, ὑπὲρ οὗ συνηγόρει, εἶχεν ὑπερισχύσει. Ἡ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία ἐπέμενε νὰνατρέφῃ τὰ τέκνα τῆς κατ' οἶκον. Καὶ ἐδύνατο μὲν νὰ πράττῃ τούτο εὐκόλως καὶ ἄνευ πολλῆς δαπάνης, ἐν ὅσῳ ἡ δι-

δασκαλία ἦτο ἀπλή· ἀλλ' ὅτε ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ διδάσκωσι τοὺς παῖδας τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν, ἦτο ἀνάγκη νὰ προμηθεύωνται ἄνδρας ἱκανοὺς πρὸς διδασκαλίαν αὐτῶν καὶ τοῦτο ἀπῆ-
 τει μεγάλην δαπάνην. Ὁ Κ. Κάτουλος ἐπλήρωσε, λέγουσιν, ἓνα κα-
 λὸν γραμματικὸν 700,000 σεστερτίους (140,000 φράγκα). Οἱ οἰκο-
 γενειάρχαι εἶδον ἐπὶ τέλος ὅτι ἡ κατ'οἶκον ἀνατροφή καθίστατο δα-
 πανηροτέρα, οἱ δὲ διδάσκαλοι πάλιν ἐνόησαν, ὅτι θὰ ἐκέρδαινον περισ-
 σότερα, ἐὰν προσήρχαντο πολλοὶ μαθηταὶ εἰς αὐτοὺς καὶ θὰ εἶχον συγ-
 χρόνως τὴν τέρψιν, ὅτι ἦσαν μᾶλλον ἐλεύθεροι. Ἀναγιγνώσκωμεν ἐν τῇ
 μικρᾷ τοῦ Σουητωνίου πραγματείᾳ *de Grammaticis et Rhetoribus*,
 ὅτι οἱ περισσότεροι τῶν οἰκοδιδασκάλων μισοῦσιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον
 τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο καὶ ἰδρύουσι σχολεῖα. Οὕτως ἔπραξαν ἀλληλο-
 διαδόχως ὁ Ἀντώνιος Γίνφων, ὁ Ληναῖος, ὁ Καικίλιος Ἡπειρώτης,
 οἱ διασημότεροι δηλαδὴ καὶ οἱ μάλιστα περιζήτητοι τῶν διδασκάλων·
 οὕτω δέ, λέγει ὁ Σουητώνιος, ἐν μιᾷ στιγμῇ εἶδον συγχρόνως ἐν Ρώμῃ
 εἴκοσι σχολὰς διασήμων, εἰς ἃς συνέρρεεν ἡ νεότης. Ἡ δημοσία ἐκ-
 παίδευσις ἐξενίκησεν.

Ἄλλ' ἡ δημοσία ἐκπαίδευσις ἐγίγνετο κατὰ διαφόρους τρόπους. Ἄλ-
 λοτε μὲν εἶνε εἰς τὰς χεῖρας, ἰδιωτῶν ἰδρυόντων σχολεῖα ἰδίαις δαπά-
 ναις καὶ διευθυνόντων αὐτὰ ἐλευθέρως, ἄλλοτε δὲ καὶ πόλεις ἀνκλαμ-
 θάνουσιν αὐταὶ τὴν ἰδρυσιν σχολῶν, ἐκλέγουσι τοὺς διδασκάλους καὶ
 μισθοδοτοῦσιν αὐτούς· καὶ αὕτη εἶνε ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις· ἄλλοτε
 δὲ διατηροῦνται δημοσίᾳ δαπάνῃ καὶ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς κεντρικῆς κυ-
 βερνήσεως καὶ αὕτη εἶνε ἡ τοῦ κράτους ἐκπαίδευσις. Ἡ ἐν Ρώμῃ δι-
 δασκαλία διῆλθεν ἀλληλοδιαδόχως τὰ τρία ταῦτα εἶδη τῆς διδασκα-
 λίας· ἤρξατο διὰ τῆς ἰδιωτικῆς διδασκαλίας, διετήρησεν ἐπὶ πολὺν
 χρόνον τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἔφθασεν εἰς τὴν τελευταίαν
 καθ' ὃν χρόνον οἱ βάρβαροι κατέστρεψαν τὸ δυτικὸν ρωμαϊκὸν κράτος.

Καθ' ὃν χρόνον ἤκμαζον αἱ εἴκοσι σχολαί, περὶ ὧν ἀνωτέρω εἶπομεν,
 τ. ε. ἐπὶ τοῦ Δύγούστου ἢ τοῦ Τιβερίου, ἐν Ρώμῃ γνωστὴ ἦτο μόνη ἡ
 ἐλευθέρη διδασκαλία. Γραμματικὸς τις ἢ ρήτωρ, ὅστις εἶχε καταστῆ
 γνωστὸς ὡς παιδαγωγὸς τῶν τέκνων ἰσχυροῦ τινος, στηριζόμενος ἐπὶ
 τῆς προστασίας αὐτοῦ, ἐμισθοῦτο ὑπὸ στοάν τινα αἰθουσαν μικρὰν ἢ
 μεγάλην κατὰ τὰ μέσα ἢ τὰς προσδοκίας του καὶ περιέμενε τοὺς μα-
 θητάς. Ἡ ἐπιτυχία τῶν τοιούτων ἐπιχειρήσεων ἦτο λίαν ἄστατος· διότι
 ἐν ᾧ ὁ Ρέμμιος Παλαίμων ἐκέρδαινε 400,000 σεστερτίους (80,000
 φράγκα), ὁ Ὀρβίλιος, ὁ διδάσκαλος τοῦ Ὀρατίου, ἀπέθνησκε τῆς πεί-
 νης ἐν τινι ὑπερφῶ καὶ παρηγορεῖτο ἐν τῇ δυστυχίᾳ του γράφων λίθελ-

λον κατὰ τῶν οἰκογενειάρχων, οἵτινες ἐφάνησαν πρὸς αὐτὸν τόσον ὀλίγον γενναῖοι. Ἡ ἀβεβαιότης αὕτη ἀπήλπιζε τοὺς σπουδαίους τῶν γραμματικῶν καὶ εὐλόγως ὕστερον προετίμων θέσεις ἤττον λαμπράς, ἀλλ' ἀσφαλεστέρας, τὰς ὁποίας προσέφερον αὐτοῖς τὰ σχολεῖα τῶν πόλεων καὶ τοῦ κράτους. Οὕτως ἐκπίπτει μὲν βαθμηδὸν καὶ ἐκλείπει ἡ ἐλευθέρα διδασκαλία, ἣτις τοσοῦτον διέλαμψεν ἐπὶ τῶν πρώτων Καισάρων, ἀλλ' οὐδέποτε ἐξηφανίσθη τελέως· διότι ἀνευρίσκομεν αὐτὴν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα μνημονευομένην ἐν τῷ διατάγματι Θεοδοσίου τοῦ Β', ὅστις ἰδρύει τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Σχολήν.

Ὁ Κικέρων, ὡς εἶδομεν, παρεκονεῖτο, διότι ἡ δημοκρατία ὀλίγον ἐμερίμνησεν ὑπὲρ τῆς διδασκαλίας τῆς νεολαίας· ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ μεμφθῶμεν ἐπὶ τούτῳ καὶ τὴν αὐτοκρατορίαν. Διότι ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς ἡμερῶν φροντίζει περὶ τῶν καθηγητῶν καὶ φαίνεται θέλουσα νὰ λάβῃ αὐτοὺς ὑπὸ τὴν προστασίαν της. Ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ δίδει τὸ δικαίωμα τῆς πολιτογραφῆσεως εἰς πάντας τοὺς διδάσκοντας τὰς ἐλευθερίουσ τέχνας, τ. ἔ. εἰς τοὺς γραμματικούς, τοὺς γεωμέτρας, καὶ τοὺς ρήτορας, οἵτινες ἦσαν σχεδὸν πάντες Ἕλληνες τὴν καταγωγὴν. Καίτοι ἦτο δύσκολον νὰ γείνη τις ρωμαῖος πολίτης, ἐγένετο ὅμως εἰς αὐτοὺς γενναιότερόν τι· διότι ἐν ᾧ παρέσχον αὐτοῖς τὰ προνόμια, δὲν ἐπέβαλλον αὐτοῖς τὰ καθήκοντα τοῦ ρωμαίου πολίτου. Διότι ἀπήλλαξαν αὐτοὺς τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, τῶν δικαστικῶν ὑποχρεώσεων τῆς ὀχληρᾶς ἱερωσύνης, τῶν κηδεμονιῶν, τῶν δωρεᾶν ἀποστολῶν ἐν ὀνόματι τῶν πόλεων, τῆς ἀνάγκης τοῦ ξενίζεῖν τοὺς στρατιωτικούς ἢ τοὺς πράκτορας τῆς κυβερνήσεως ἐν τῇ περιόδῳ των. Ἐχομεν νόμον τοῦ Ἀντωνίνου, ὅστις ὀρίζει κατὰ τὴν σπουδαιότητα τῶν πόλεων τὸν ἀριθμὸν τῶν ἰατρῶν, τῶν γραμματικῶν, τῶν ρητόρων, οἵτινες θάπολύωσι τῶν ἀτελειῶν τούτων. Διετηρήθησαν δὲ αἱ ἀτέλειαι αὗται μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας, καίτοι δὲν ἐπέτρεπον τοῦτο ἢ τῶν χρόνων δυστυχία καὶ αἱ μέγισται τοῦ κράτους ἀνάγκαι. Καθ' ὃν μάλιστα χρόνον αἱ δημοτικαὶ τιμαὶ καθίστανται καταθλιπτικὰ βάρη, ἀπὸ τῶν ὁποίων προσπαθοῦσι νὰ παλλαγῶσι διὰ τῆς φυγῆς, καθ' ὃν χρόνον αἱ ἡγεμόνες φαίνονται ἀσχολούμενοι νὰ ματαιώσωσι πάσας τὰς πονηρίας, δι' ὧν πειρῶνται νὰ ποφύγωσι τὰ ὀλέθρια ταῦτα ἀξιώματα, εἰς νόμος τοῦ Κωνσταντίνου κηρύττει τοὺς καθηγητὰς ἀπὸ τῆς ἀπὸ τῶν πασῶν τῶν λειτουργιῶν καὶ πασῶν τῶν δημοσίων ὑποχρεώσεων». Τοῦτο ἦτο τότε τὸ μέγιστον τῶν εὐεργετημάτων.

Ἄλλ' ἰδοὺ σπουδαιότερα καινοτομία. Μετὰ τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ἡ διδασκαλία εἰσέρχεται εἰς νέαν φάσιν. Τὸ κράτος δὲν περιορίζεται πλέον

νά τιμᾶ τοὺς Καθηγητὰς διὰ τῶν προνομίων καὶ τῶν ἀτελειῶν· ἐκδηλοῖ πρῶτον ἤδη τὴν σκέψιν νά τοὺς λάβῃ ὑπὸ τὴν ὑπηρεσίαν του. «Πρῶτος ὁ Οὐεσπασιανός, λέγει ὁ Σουητώνιος, παρεχώρησεν εἰς τοὺς ρήτορας ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ μισθὸν ἐτήσιον 100,000 σεστερτίων (20,000 φράγκων)». Ἐκ τῶν μισθοδοτηθέντων ἦτο καὶ ὁ Κοϊντιλιανός. Ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη ὑπὸ διαφόρους κυβερνήσεις ἐδίδαξεν ἐν Ρώμῃ τὴν ρητορικὴν δαπάναις τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ ἀπόπειρα τῆς νέας ταύτης διδασκαλίας ἐγένετο μετὰ μεγάλης φήμης· διότι ὁ Κοϊντιλιανός ἦτο διάσημος δικηγόρος, σπουδᾶσας ἐμβριθῶς ὅλα τῆς τέχνης του τὰ μυστήρια. Ὡμίλει μετὰ αὐθεντίας, καὶ ἔγραφεν εὐφυῶς. Ἔσχε μαθητὰς Πλίνιον τὸν νεώτερον, ἴσως δὲ καὶ τὸν Τάκιτον. Ὁ Μαρτιάλῆς τὸν ἀποκαλεῖ ἀρχηγὸν καὶ ὁδηγὸν τῆς νεολαίας.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διδασκαλίας του ὑπῆρξε σπουδαῖον, εἰάν εἶνε ἀληθές, ὡς νομίζεται, ὅτι συνετέλεσε νά μεταβάλλῃ τὸ δημόσιον αἶσθημα καὶ νά ἐπαναφέρῃ τοὺς νέους ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸν Σενέκαν θαυμασμοῦ εἰς τὸν τοῦ Κικέρωνος.

Ἄλλ' εἶνε ἄρα γε ἀληθές, ὅτι ἡ ἐλευθεριότης τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ἐξετάθη ἐφ' ὅλον τὸ κράτος καὶ ἰδρύθη πανταχοῦ ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ κράτους; Ἐκ τῶν λόγων τοῦ Σουητωνίου δύναται τις νά τὸ συμπεράνῃ ἐκ πρώτης ἀπόψεως, ἀλλὰ δὲν πρέπει νά λάβῃ τις αὐτοὺς κατὰ γράμμα. Ἡ αὔξησις μάλιστα τῆς μισθοδοσίας τῶν ρητόρων ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται μόνον περὶ τῶν ρητόρων τῆς Ρώμης. Δὲν εἶνε δυνατὸν πᾶσαι αἱ ἔδραι νά μισθοδοτῶνται ἐξίσου καὶ ὁ Καθηγητῆς μικρᾶς πόλεως νά λαμβάνῃ τὸν αὐτὸν μισθόν, ὃν ἐλάμβανεν ὁ Κοϊντιλιανός. Πρὸς τούτοις, εἰάν ὁ Οὐεσπασιανός ἐπεθύμει νά ἰδρύσῃ διὰ μιᾶς μέγα ἐκπαιδευτικὸν σύστημα ἐκτεινόμενον εἰς πᾶν τὸ κράτος, τὸ σύστημα τοῦτο θὰ διετηρεῖτο καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του, θάνευρισκομέν τὰ ἴχνη του καὶ μετ' αὐτόν, οἱ δὲ διάδοχοί του θὰ συνέχιζον τὸ ἔργον του· ἀλλὰ βλέπομεν αὐτοὺς πάντοτε πρῶτον ἤδη ἐπιχειροῦντας τὸ ἔργον, ὡς εἰάν δὲν ἐγίγνετο οὐδὲν πρὸ αὐτῶν. Οὕτω λέγουσι περὶ τοῦ Ἀδριανοῦ, τοῦ Ἀντωνίνου, ὡς καὶ περὶ τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ὅτι «ἐψηφίσαντο μισθοὺς τῶν γραμματικῶν καὶ τῶν ρητόρων». Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος συνέστησε πολλὰς ἔδρας φιλοσοφίας ἐν Ἀθήναις, τὰ δὲ τέσσαρα μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοῦ Ζήνωνος ἐδιδάσκοντο ὑπὸ διδασκάλων λαμβανόντων δέκα χιλιάδας δραχμῶν κατ' ἔτος (σχεδὸν 9,000 φρ.). Ἐάν δὲ ὑπῆρξεν ὀλιγώτερον γενναῖος τοῦ Οὐεσπασιανοῦ, τοῦτο προήρχετο, διότι ἡ μισθοδοσία αὕτη ἦτο δι' ἐπαρχίας. Ἐάν πιστεύσωμεν

εἰς τὸν Λαμπρίδιον, ὁ Ἀλέξανδρος Σεβήρος ἔπραξεν ἔτι πλέον· διότι οὐ μόνον ὄρισεν, ὡς οἱ προκάτοχοί του, μισθὸν τῶν διδασκάλων, ἀλλ' ὠκοδόμησε καὶ σχολὰς καὶ ἐφρόντισε νὰ προμηθεύσῃ εἰς αὐτάς μαθητὰς δίδων ὑποτροφίας εἰς παῖδας πένητας, ὥστε νὰ δύνανται οὕτω νὰ ἐξακολουθῶσι τὰς σπουδὰς των. Εἰς αὐτὸν λοιπὸν ἀποδίδεται ἡ ἰδρυσις τῆς ὑποτροφίας.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τί ἐννοοῦσιν οἱ ἱστορικοὶ ἐν τοῖς διαφόροις χωρίοις, τὰ ὁποῖα παρεθέσαμεν. Τί ἦσαν τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐκεῖνα ἰδρύματα, περὶ ὧν πραγματεύονται; Τί ἀληθῶς ἔπραξαν ὑπὲρ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως οἱ ἡγεμόνες, ὧν ἐξυμνοῦσι τὴν μεγαλοδωρίαν; Ἐν πρώτοις εἶνε ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας, ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν, ὁ Οὐεσπασιανός, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἰδρυσαν ἐν τισὶ τῶν σπουδαίων πόλεων, ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Ρώμῃ ἔδρας τινὰς μισθοδοτουμένας ὑπὸ τοῦ Κράτους. Ἄλλ' ἀρκεῖ τοῦτο; Αἱ σπάνιαι καὶ μεμονωμέναι αὐταὶ ἔδραι, ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτῆ ἐκπαίδευσις, ταῦτα ἀρκούσι νὰ ἐξηγήσωσι τὰς γενικὰς ἐκεῖνας ἐκφράσεις τῶν ἱστορικῶν; Φράσεις, ὡς *salaria instituit, salaria detulit per provincias*, φαίνονται δεικνύουσαι ὅτι πρόκειται περὶ τινος συστήματος ἐκπαιδευτικοῦ ἐκτεταμένου καὶ ἐφαρμόζοντα εἰς ὅλον τὸ κράτος καὶ οὐχὶ εἰς προνομιοῦχους τινὰς τῶν πόλεων. Εἶνε λοιπὸν πιθανόν, ὅτι οἱ ἡγεμόνες αὐτοὶ εἶχον ὄριση νὰ λαμβάνωσι μισθὸν οἱ Καθηγηταὶ πασῶν τῶν δημοσίων σχολῶν· ἀλλὰ τὸν μισθὸν τοῦτον δὲν ἔδιδε τὸ Κράτος, ἀλλ' αἱ πόλεις, ἐν αἷς ἦσαν ἰδρυμέναι αἱ Σχολαί· αἱ πόλεις ὠφελούντο ἐκ τῆς διδασκαλίας, καὶ αὐταὶ εὐλόγως ὄφειλον νὰ ποτίωσι τὸν μισθόν. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέβαλε τὸν φόρον, διότι εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ὁ νόμος ὁ ἐπιτρέπων αὐτῷ νὰ καταργῇ τὰς φιλοδωρίας τῶν πόλεων, ὅτε ἐφαίνοντο αὐτῷ ἀνωφελεῖς, ἐπέτρεπεν αὐτῷ νὰ ἐπιβάλλῃ διὰ τῆς βίας εἰς ἐκεῖνας, εἰς τὰς ὁποίας ἐφαίνετο αὐτῷ ἀναγκαῖον νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς συνεισφοράς. Διὰ τὴν ἐξουσίαν ταύτην ἐδύνατο νὰ διατάττῃ ὥστε αἱ πόλεις νὰ ὑφίστανται τὰς δαπάνας τῶν ἐν αὐταῖς Σχολῶν. Ἐχουσι λοιπὸν δίκαιον οἱ ἱστορικοὶ οἱ λέγοντες περὶ τοῦ Ἀντωνίνου, τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου καὶ ἄλλων ὅτι διέταξαν μισθοὺς τῶν διδασκάλων, *salaria instituit, salaria detulit*. Ἐδει μόνον νὰ προσθέσωσιν ὅτι ὁ μισθὸς οὗτος δὲν παρείχετο ὑπὸ τῶν ἰδίων ἡγεμόνων, ἀλλ' ὑπὸ τῶν πόλεων, ἡ δὲ γενναιότης ἐκεῖνων δὲν ἔδαπανα οὐδέν. Ἐὰν δὲ βλέπωμεν, ὅτι ἡ ὑπόμνησις αὕτη ἀναφαίνεται ὑπὸ διαφόρους κατὰ διαδοχὴν αὐτοκράτορας, τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι αἱ πόλεις δὲν ἀπέτιον ἐκουσίως τὸν φόρον καὶ συχνὰ ἐπειράθησαν νὰ παλλαγῶσι τοῦ βάρους, εἰς ὃ ὑπεβλήθησαν χωρὶς νὰ ἐρωτηθῶσιν.

Οὕτως ἔν τισι μὲν τῶν πόλεων τῶν σπουδαίων ὑπῆρχον ὀλίγαί τινές ἑδραι μισθοδοτούμεναι ὑπὸ τοῦ Κράτους, ἐν πάσαις δὲ ταῖς ἄλλαις, τ. ἔ. καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ Κράτος ὑπῆρχον Σχολαὶ διατηρούμεναι δαπάναις τῶν κοινοτήτων. Τοιαύτη ἦτο ἡ διάταξις, ὑφ' ἣν διετηρήθη ἡ ἐκπαίδευσις μέχρι τοῦ Ε' αἰῶνος. Δὲν γινώσκω δὲ διατὶ ἤγειραν περὶ τούτου ἀμφιβολίας, ἐν ᾧ πάντα τὰ ἔγγραφα ἐπιβεβαιουῦσι τοῦτο. Ὁ Λιβάνιος ἐν τῷ λόγῳ ὑπὲρ τῶν ρητόρων τῆς Ἀντιοχείας βεβαιοῖ ὅτι δὲν εἶχον ἄλλον ὠρισμένον μισθὸν ἢ τὸν ὑπὸ τῶν πόλεων διδόμενον αὐτοῖς. Ὅτε Κώνστας ὁ Χλωρός διώρισε τὸν γραμματέα του Εὐμένην διευθυντὴν τῆς μεγάλης Σχολῆς Αὐγουστοδούνου (Auntun), παρεχώρησεν αὐτῷ μισθὸν οὐχὶ εὐκαταφρόνητον, ὅστις θὰ ἐλαμβάνετο ἐκ τῶν προσόδων τῆς πόλεως : *ex viribus hujus reipublicae*. Τὸ παράδειγμα τοῦτο δεικνύει ἡμῖν, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἐκωλύετο παντάπασι νὰ ἐπεμβαίη εἰς τὰ τῆς διδασκαλίας καὶ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τότε ἤδη αἱ Σχολαὶ ὑπήγοντο μέχρι τινὸς εἰς τὴν κεντρικὴν ἐξουσίαν. Ἄλλ' ἐπειδὴ αὐταὶ διετηροῦντο ὑπὸ τῶν πόλεων, αἵτινες παρῆχον τὰς δαπάνας των, κατ' ἀνάγκην αἱ Σχολαὶ αὐταὶ εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἀνθρώπων εἶχον χαρακτῆρα δημοτικόν. Τοῦθ' ὅπερ ὁ Αὐσώνιος κυριολεκτικῶς λέγει, ἀνακαλῶν τὰ τριάκοντα ἔτη, τὰ ὅποια διῆλθεν ἐν Βορδιγάλοις διδάσκων τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν. Ἴδου ἡ φράσις τοῦ Αὐσωνίου *exegi municipalem operam*, (εἰσέπραξα τὸν μισθὸν τῆς πόλεως). Διὰ τοῦτο οἱ Καθηγηταὶ δὲν ἐθεωροῦντο ὡς ὑπάλληλοι τοῦ Κράτους. Ἐν τοῖς λόγοις τῶν ρητόρων τῆς Γαλλίας τοῦ Δ' αἰῶνος λέγεται πολλάκις ὅτι εἶνε ἀπλοῖ ἰδιῶται, *privati* καὶ τὸ ὑπουργημὰ των ὀνομάζεται ἰδιωτικόν, *privatum ministerium*.

Ἄλλὰ τῆς δημοτικῆς ταύτης διδασκαλίας ὁ αὐτοκράτωρ, ὡς εἶδομεν, εἶχε τὴν ἐξουσίαν καὶ ἦτο φυσικόν ὅτι ἡ ἐξουσία του σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι ἐγίνετο ἐπαισθητοτέρα. Ὅσάκις αἱ καταχρήσεις ὑπερέβαινον τὰ ὅρια, ἤναγκάζετο νὰ παρεμβαίη ἦτο ἀνάγκη νὰ σωφρονίζῃ τὰς πόλεις ὅσαι ἤργουντο νὰ καταβάλλωσι τὰς ἀπαιτούμενας δαπάνας ὑπὲρ τῶν Σχολῶν. Ἡ κατάστασις τῶν Καθηγητῶν ἐν πολλαῖς τῶν πόλεων ἦτο ἀξιοθρήνητος. Ὁ Λιβάνιος λέγει περὶ τῶν ἐν Ἀντιοχείᾳ Καθηγητῶν, ὅτι δὲν ἔχουσιν οἶκημα καὶ ζῶσιν ἐν πανδοχείοις, ὡς διορθωταὶ ὑποδημάτων. Ἐνεχυριάζουσι τὰ κοσμήματα τῶν γυναικῶν των διὰ νὰ ζῶσιν ὅταν βλέπωσι τὸν ἀρτοποιὸν διερχόμενον, πολμῶσι νὰ τρέχωσιν ὀπίσω αὐτοῦ, διότι πεινώσι, καὶ ἀναγκάζονται νὰ φεύγωσιν αὐτόν, διότι ὀφείλουσιν αὐτῷ χρήματα. Τῆς ἀθλιότητος αὐτῶν ταύτης αἰτία εἶνε ἡ τῶν πόλεων ἀμέλεια ἢ ἡ

κακὴ πίστις αὐτῶν, διότι δὲν ἐκτελοῦσι τὰς ὁποίας ἀνέλαβον ὑποχρεώσεις. Ὁ Λιβάνιος μέμφεται αὐτάς, διότι δίδουσι εἰς τοὺς Καθηγητὰς ἐλάχιστα καὶ οὐδέποτε προθυμοποιῶνται νὰ ἀποτίσωσιν αὐτοῖς τὸν μισθόν. « Ἀλλὰ, θὰ εἶπη τις, δὲν ἔχουσι τὸν μισθόν, ὅν ἐτησίως λαμβάνουσι ; Ἐτησίως ; Οὐχί. Διότι ἄλλοτε μὲν τὸν λαμβάνουσι καὶ ἄλλοτε δὲν τὸν λαμβάνουσι. Ἀναγκάζουσι αὐτοὺς νὰ περιμένωσι καὶ οὐδέποτε δίδουσι αὐτοῖς τὸν μισθὸν ἠλόκληρον ». Πρέπει νὰ ποδώσωμεν δικαιοσύνην εἰς τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Δ' αἰῶνος, οἵτινες συγκινηθέντες ἐκ τῆς ἀθλίας καταστάσεως τῶν Καθηγητῶν, ἐπειράθησαν νὰ βελτιώσωσι τὴν θέσιν των. Ὁ Κωνσταντῖνος διὰ νόμου διέταξε νὰ πληρῶνται εἰς τὸ ἐξῆς τακτικώτερον : *Mercedes eorum et salaria reddi praecipimus*. Ὁ μαθητὴς τοῦ Αὐσωνίου Γρατιανὸς χωρεῖ ἔτι περαιτέρω διακηρύττει ὅτι δὲν ἀνέχεται πλέον νὰ φήται ἡ μισθοδοσία τῶν Καθηγητῶν εἰς τὴν ἰδιοτροπίαν τῶν πόλεων καὶ διατάσσει, ἵνα ἐκάστη αὐτῶν κατὰ τὴν ἀξίαν τῆς μισθοδοσίᾳ τοὺς γραμματικούς καὶ τοὺς ρήτορας. Θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ὅτι ἀναγράφει τοὺς μισθοὺς των ἐν τῷ δημοτικῷ προϋπολογισμῷ μεταξὺ τῶν ὑποχρεωτικῶν δαπανῶν.

Πάντα τὰ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων λαμβανόμενα μέτρα ὑπὲρ τῆς προόδου τῶν Σχολῶν δεικνύουσιν ἔνθεν μὲν τὸ ἐνδιαφέρον, ὅπερ ὑπὲρ αὐτῶν ἔχουσι, ἔνθεν δὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ υποβάλλωσιν αὐτάς, καθ' ὅσον δύνανται, ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτῶν προστασίαν. Τοῦτο δὲ ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐκλογῆς τῶν Καθηγητῶν. Μέχρι τοῦ Δ' αἰῶνος ἐπεκράτησε μεγάλη ἀνθυσιεσία καὶ ἀβεβαιότης ἐν τῷ τρόπῳ τῆς ἐκλογῆς τῶν Καθηγητῶν. Περὶ τῶν ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων ἰδρυθεισῶν καὶ δαπάναις αὐτῶν διατηρουμένων ἐδρῶν δὲν ἐδύνατο νὰ ὑπάρχη ἀμφιβολία: εἶχον προφανῶς τὸ δικαίωμα τοῦ υποδεικνύειν τοὺς μέλλοντας νὰ κατέχωσιν αὐτάς καὶ τὸ δικαίωμα τοῦτο ἐξήσκουν κατὰ διαφόρους τρόπους. Συνέβαινε νὰ πεκδύωνται καὶ νὰ παραδίδωσιν αὐτὸ εἰς ἀνθρώπους τῆς ἐμπιστοσύνης των· οὕτως ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἐπεφόρτισε τὸν ἀρχαῖόν του διδάσκαλον, Ἡρώδη τὸν Ἀττικόν, νὰ φροντίζῃ περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν ἐδρῶν, τὰς ὁποίας αὐτὸς εἶχεν ἰδρύσει. Ἡ ἐκλογὴ ἐνίστατο ἀφίετο εἰς ἐπιτροπείαν ἀνδρῶν λογίων, οἵτινες προσεκάλουν τοὺς ὑποψηφίους καὶ ἐπρότεινον αὐτοῖς νὰ πραγματευθῶσι θέμα τι, ὑπὲρ ἐγένετο ἀφορμὴ ἀληθῶν διαγωνισμῶν. Πολλάκις δὲ καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ διώριζε τοὺς Καθηγητὰς· ὁ Φιλόστρατος ἀναφέρει, ὅτι οἱ σοφισταὶ τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες ἐφρόντιζον ἀνὰ κάθηνται ἐπὶ τοῦ θρόνου», ὡς ἔλεγον, ἐπορεύοντο εἰς Ρώμην καὶ ὅτι ἐπὶ τοῦ Σεβήρου καὶ τοῦ Καρκαλλά, ἐπειδὴ ἐγίγνωσκον τὴν δύναμιν τῆς Ἰουλίας, ἐπειρῶντο νὰ

εισδύσωσιν εἰς τοὺς γεωμέτρας καὶ τοὺς φιλοσόφους, ὑφ' ὧν ἡ Ἰουλία ἤθελε νὰ περιστοιχίζεται. Τῇ προστασίᾳ τῆς σοφῆς ἡγεμονίδος ἦσαν βέβαιοι ὅτι θὰ ὑπερίσχυον τῶν ἀντιπάλων. Τοὺς δὲ ὑπὸ τῶν πόλεων μισθοδοτούμενους Καθηγητὰς διώριζον φυσικῶ τῷ λόγῳ αὐταὶ αἱ πόλεις. Εἶνε δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι οἱ βουλευταὶ αὐτῶν συνεβουλεύοντο τοὺς ἱκανοὺς νὰ κρίνωσιν, ἀλλ' ἡ ἐκλογή ἀνήκεν εἰς αὐτάς. Καὶ ἐχρειάζετο μὲν, κατὰ τὴν ἐπίσημον ἔκφρασιν, ὁ καθηγητὴς νὰ ἐγκριθῇ δι' ἀποφάσεως τοῦ συμβουλίου, *decreto ordinis probatus* καὶ εἰάν δὲν ἐξεπλήρου τὰς ὁποίας ἔλαβεν ὑποχρεώσεις, τὸ ἐκλέξαν αὐτὸν συμβούλιον ἐδύνατο νὰ τὸν παύσῃ· ἀλλ' ἐνταῦθα βλέπομεν ὅτι ἐνωρὶς παρενέβαινεν ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰσχύς· ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι μορφοῦνται ἐν ταῖς Σχολαῖς καὶ πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον πρέπει νὰ ἐκπαιδεύωνται καλῶς, ὁ αὐτοκράτωρ νομίζει ὅτι ἐπιτρέπεται αὐτῷ νὰ ἐκλέγῃ τοὺς διδασκάλους. Τὸ δικαίωμα τοῦτο οὐδεὶς διαμφισβητεῖ αὐτῷ καὶ ὅτε ὁ Εὐμένης ἐκλήθη ὑπὸ Κωνσταντος τοῦ Χλωροῦ νὰ διευθύνῃ τὴν Σχολὴν τοῦ Αὐγουστοδούνου, οἱ κάτοικοι νύχαρίστησαν τὸν ἡγεμόνα ἐπὶ τῇ μερίμνῃ, ἣν ἐδείκνυεν ὑπὲρ αὐτῶν· ἀλλ' ἡ ἐπέμβασις αὐτῆ τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο σπανία· διότι αἱ πόλεις ἐξέλεγον σχεδὸν πάντοτε τοὺς διδασκάλους τῶν Σχολῶν τῶν, ὁ δὲ ἡγεμὼν ἐνησχολεῖτο εἰς τοῦτο κατ' ἐξαιρέσιν. Πρῶτος ὁ Ἰουλιανὸς ἐκανόνισεν ὀριστικῶς τὸ ζήτημα τοῦτο, διότι εἶχε μέγα διαφέρον νὰ τὸ πράξῃ. Διὰ διατάγματα περιβοήτου ἀπηγόρευε τοῖς Χριστιανοῖς νὰ διδάσκωσιν ἐν ταῖς δημοσίαις Σχολαῖς κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον, ἀπέκλεισαν αὐτοὺς τῆς παιδείας ὡς κλέπτας τῶν ξένων κτημάτων. Ἀλλὰ πολλαὶ πόλεις ἦσαν εὐνοϊκαὶ τῷ Χριστιανισμῷ καὶ ὅπως τὸ διάταγμα ἐκτελεσθῆ, ἐχρειάζετο νὰ ἐπιβλέπωσιν εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐκλογήν. Ὄρισε λοιπὸν διὰ νόμου τῷ 362, ἐπειδὴ δὲν ἐδύνατο νὰ ἐνασχολῆται περὶ πάντα, οἱ Καθηγηταὶ νὰ διορίζωνται ὑπὸ τῶν φρατριῶν, ὅπερ, ὡς εἶδμεν, συνήθως ἐγίνετο· ἀλλὰ προσέθετο, ὅπερ ἦτο νέον, ἡ ἐκλογή τῶν φρατριῶν νὰ ὑποβάλληται εἰς τὸν αὐτοκράτορα, «ὅπως, ὡς ἔλεγεν, ἡ ἐπικύρωσις τοῦ διδῆναι μείζονα ἰσχύον εἰς τὴν ἐκλογήν τῆς πόλεως». Δὲν βλέπομεν δὲ ἂν ἐν τῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀντιπράξῃ· ὁ νόμος οὗτος ἀνεκλήθη καὶ δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἔκτοτε μετέσχεν ἐπισήμως καὶ κανονικῶς τοῦ διορισμοῦ πάντων τῶν Καθηγητῶν τοῦ Κράτους.

Ἡ τελευταία πρόοδος ἐν τῇ πορείᾳ ταύτῃ συνετελέσθη τῷ 425 ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' διὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Σχολῆς. Ἡ Σχολὴ αὕτη ἰδρύθη ἐν τῷ Καπιτωλίῳ τῆς αὐτοκρατορικῆς πόλεως

ὑπὸ τὰς τρεῖς βορείους στοάς, αἵτινες περιεῖχον εὐρείας ἐξέδρας καὶ τὴν ὑποίαν ἐπεξέτεινεν ἔτι ἀγοράσας τὰς πλησίον οἰκίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν αἰθουσῶν ἐπολλαπλασιάσθη καὶ ἦσαν μακρὰν ἀλλήλων, ὅπως μηδὲν μάθημα παράττηται ἐκ τοῦ θερμῆς τῶν μαθητῶν ἐν τῇ πλησίον παραδόσει. Οἱ Καθηγηταὶ ἦσαν τριάκοντα καὶ εἰς τρεῖς ρήτορες καὶ δέκα γραμματικοὶ Λατῖνοι, πέντε ρήτορες καὶ δέκα γραμματικοὶ Ἕλληνες, εἰς φιλόσοφος καὶ δύο νομοδιδάσκαλοι.

Οὕτως ἰδρύθη Σχολή, ἣν δυνάμεθα νῦν ὀνομάσωμεν τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τώρα ἡ αὐτοκρατορική θέλησις ἔσχε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς συστάσεως τοῦ Πανεπιστημίου. Ὁ νόμος δὲν λέγει τίς θὰ δαπανᾷ, ἀλλ' εἶνε πολὺ πιθανόν, ὅτι αἱ δαπάναι ἐλαμβάνοντο ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ· ὅ,τι δὲ εἶνε βέβαιον εἶνε ὅτι οἱ Καθηγηταὶ ἐθεωροῦντο ὡς ὑπάλληλοι καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἀποφασίζει, ἵνα, μετὰ εἰκοσαετῆ εὐδόκιμον καὶ ἀμεμπτον ὑπηρεσίαν, λαμβάνωσιν ἅμα τῇ ἀποχωρήσει τῶν τὸ ἀξίωμα τοῦ κόμητος τῆς πρώτης τάξεως καὶ κατατάσσωνται εἰς τὴν τάξιν τῶν *ex-nigra*. Ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ Κράτους συνεστάθη, καὶ τὸ περίεργον εἶνε ὅτι καθ' ἣν ἡμέραν ἤρξατο ὑφισταμένη, ἔσχε τὸ μονοπώλιον. Ἐνῶ δὲ ὁ νόμος ἀπαγορεύει τοῖς καθηγηταῖς τοῦ Πανεπιστημίου νὰ διδάσκωσιν ἐκτὸς τοῦ Πανεπιστημίου, ἀπαγορεύει τοῖς ἄλλοις νὰ ἔχωσι δημοσία σχολεῖα καὶ δὲν κωλύει αὐτοὺς νὰ διδάσκωσιν ἐν ταῖς οἰκογενεαῖς: *intra privatos parietes*. Ἐὰν ὅμως συνοδεύωνται ἔξω ὑπὸ τῶν μαθητῶν τῶν, εἰς συνάγωγαν αὐτοὺς ἐν ἰδίᾳ οἰκίᾳ, θὰ τιμωρῶνται αὐστηρότατα καὶ θὰ ἐκδιώκωνται τῆς πόλεως.

Καίτοι ὁ νόμος ὑπεγράφη ὑπὸ Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ Γ' καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου, δὲν γινώσκωμεν εἰς τὸν δὲν ἔσχε τὸν ἀντίκτυπον ἐν τῷ Δυτικῷ Κράτει, ὅπερ τότε ἠγωνίζετο πρὸς τοὺς βαρβάρους. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κινήσει εἰς τοὺς περὶ τὸ Βυζαντινὸν κράτος ἀσχολουμένους νὰ μάθωσι ποία ὑπῆρξεν ἡ τύχη του καὶ τί συνέβη μετὰ ταῦτα ἐν τῷ ἔργῳ Θεοδοσίου τοῦ Β'.

Ε'

Ἐφθάσαμεν εἰς τὴν πλήρη διοργάνωσιν τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως περὶ τὰ τέλη τοῦ Κράτους· ἄς ἐπιστρέψωμεν ἤδη εἰς τὴν προηγηθεῖσαν ἐποχὴν. Ἄς πειραθῶμεν νὰ λάβωμεν γνῶσιν τινα ρωμαϊκοῦ σχολείου κατὰ τὸν Γ' καὶ Δ' αἰῶνα μετὰ Χριστόν, ἄς μάθωμεν τί ἐγίνετο, πῶς ἔζων καὶ, εἰς τὸν εἶνε ἡμῖν δυνατόν, νὰ γνωρισθῶμεν μετὰ τῶν διδασκάλων καὶ τῶν μαθητῶν. Ἐφ' ὅλων τούτων τῶν ζητημάτων οἱ

ἀρχαῖαι συγγραφαί δὲν ἱκανοποιοῦσι μὲν δυστυχῶς τὴν ἡμετέραν περιεργίαν, παρέχουσιν ὅμως ἡμῖν πληροφορίας τινάς, τὰς ὁποίας εἶνε ὠφελιμον νὰ συλλέξωμεν.

Τότε, ὡς σήμερον, σχολεῖόν τι εἶχεν ἀριθμὸν τινα Καθηγητῶν συνηνωμένων ἐν κοινῷ τόπῳ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς νεολαίας καὶ ὁ σύλλογος οὗτος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἔχη τὸν προϊστάμενόν του. Ἐπειδὴ οἱ Ρωμαῖοι εἶχον πολὺν τὸν σεβασμὸν εἰς τὴν τάξιν καὶ τὴν εὐπίθειαν, ἐξ ἀνάγκης τὰ ἱδρύματα ταῦτα θὰ εἶχον διεύθυνσιν. Εἶνε τῷ ὄντι ζήτημα, τίς ἦτο ὁ πρῶτος τῶν διδασκάλων, *summus doctor*, τῆς Σχολῆς τοῦ Αὐγουστοδοῦνου· φαίνεται βεβαίως ὅτι εἶχε τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν ἄλλων· εἶνε πρόσωπον σπουδαῖον, λαμβάνον μεγαλήτερον μισθὸν καὶ τὸ ὁποῖον ὁ αὐτοκράτωρ ὁ ἴδιος φροντίζει νὰ ἐκλέγη. Εἶνε πιθανὸν ὅτι ἦτο Καθηγητὴς ἐν τῇ Σχολῇ, ἣν συγχρόνως διεύθυνε καὶ ἡ θέσις του θὰ ἦτο σχεδὸν ἑμοία πρὸς τὴν τῶν κοσμητόρων τῶν ἡμετέρων Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν. Ταῦτα μόνον γινώσκωμεν περὶ τούτου.

Εἶδομεν ὅτι ἡ Σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ σπουδαιστάτη ταῦ Κράτους, εἶχε τριάκοντα καὶ ἓνα Καθηγητάς, εἴκοσι γραμματικούς, ὀκτὼ ρήτορας, δύο νομομαθεῖς καὶ ἓνα φιλόσοφον. Ὁ κατάλογος οὗτος παραβαλλόμενος πρὸς τὰ σημερινὰ πανεπιστήμια φαίνεται ἀτελέστατος. Χωρὶς νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς ἰατρικῆς, ἣτις ἐδιδάσκετο τότε κατὰ ἴδιον τρόπον, ἐκπληττόμεθα βλέποντες ὅτι αἱ θετικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν εὐδοκимоῦσιν· αὐταὶ δὲν ἐδιδάσκοντο ὑπὸ διδασκάλων ἐιδικῶν· ὁ γραμματικὸς θὰ μετέδιδε μὲν γνώσεις τινάς αὐτῶν, ἀλλ' εἶχε τόσα ἄλλα νὰ ἐκτελῇ, ὥστε δὲν ἐδύνατο νὰ εὐρίσκη τὸν καιρὸν νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς αὐτάς. Παρὰ τὰ κενὰ ταῦτα, τὰ ὁποῖα ἐκπλήττουσιν ἡμᾶς, εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ διδασκαλία θὰ ἦτο ἐκτενεστέρα καὶ ποικιλωτέρα ἢ ἀλλαχοῦ. Διότι πρῶτον ἐν ταῖς ἄλλαις Σχολαῖς δὲν ἀπαντῶμεν πλέον νομομαθεῖς. Τὸ δίκαιον, ἡ ρωμαϊκὴ αὕτη ἐπιστήμη, εἶχε διδασκάλους μόνον ἐν ταῖς δύο πρωτεύουσαις τοῦ Κράτους καὶ ἐν τῇ σχολῇ τῆς Βηρυτοῦ, ἣτις φαίνεται ὅτι περὶ αὐτὸ ἐνησχολεῖτο ἰδίᾳ. Ἡ φιλοσοφία ἐδιδάσκετο τότε σπουδαίως μόνον ἐν Ἀθήναις. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν ἐδυνήθη νὰ καταικήσῃ τὴν ἀπέχθειαν τὴν ὁποῖαν οἱ Ρωμαῖοι ἐδείξαν πρὸς αὐτὴν εὐθύς ἀπ' ἀρχῆς καὶ παρὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ Κικέρωνος καὶ τῶν ἄλλων οὐδέποτε εἰσῆλθεν εἰς τὸν κανονικὸν κύκλον τῶν σπουδῶν. Ἡ φιλοσοφία εἶνε ἐπιστήμη συμπληρωτικὴ, εἰς ἣν ἀρέσκονται μὲν τινες περίεργοι, τὸ δὲ πλῆθος ἐνωρὶς ἀπέφυγεν. Οὕτω βλέπομεν ὅτι ἐπὶ τῶν Ἀντωνίνων, ἀφ'

ὧν αὐτὴ ἐκπέμπει ἔτι τόσην λάμψιν, οἱ αὐτοκράτορες δισταζοῦσι νὰ περιλάβωσι τοὺς φιλοσόφους εἰς τοὺς ἐξαιρεθέντας τῶν δημοσίων φόρων. Διότι διίσχυρίζονται πρῶτον μὲν, ὅτι εἶνε τόσοι ὀλίγοι, ὥστε εἶνε ἀνωφελὲς νὰ περιλάβωσι καὶ αὐτούς, ἔπειτα ἐπειδὴ ἐπαγγέλλονται τὴν περιφρόνησιν τοῦ πλοῦτου, δὲν πρέπει νὰ πλουτίζωσιν αὐτούς πολὺ. Πρόφασις ἀστεία, ἐπιτρέπουσα εἰς τὸν νομοθέτην νὰ στερῇ αὐτοῖς τὰ πρόνομιά, τὰ ὅποια παραχωρεῖ εἰς τοὺς ἄλλους διδασκάλους τῆς νεολαίας. Ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος ἢ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ὑπόληψις ἐξακολουθεῖ ἐλαττουμένη. Ὁ θρίαμβος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπιφέρει κατ' αὐτῆς τὸν τελευταῖον κτύπον, ὃ δὲ ἱερός Αὐγουστίνος λέγει ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ οὐδαμοῦ αὐτὴ διδάσκεται. Εἰς τὰ συνήθη λοιπὸν σχολεῖα μόνον γραμματικοὶ καὶ ρήτορες ὑπάρχουσιν.

Μόνον γραμματικοὶ καὶ ρήτορες συνεκρότουσαν τὴν Σχολὴν τῶν Βορδιγάλων (Bordeaux), ἣν γινώσκομεν ἀκριβέστερον ἢ ἄλλας ἕνεκα τοῦ Δύσωνίου, ὅστις πολλὰ περὶ αὐτῆς λέγει· διότι ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ ἔπειτα ἐπὶ τριάκοντα ἔτη διδάσκαλος αὐτῆς. Περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου τοῦ ἠρέσκετο, ὡς ἀρέσκονται πάντες οἱ γέροντες, νὰ ἐπανέρχεται εἰς τὰς ἀναμνήσεις τῆς νεότητός του καὶ ἐπειδὴ ἦτο στιχουργὸς ἀμειψτος, ἔχαιρε διηγούμενος αὐτὰς ἑμμέτρως. Ἡμέραν τινὰ τῷ ἐπῆλθεν ἡ σκέψις νὰ ἐξυμνήσῃ τὴν μνήμην τῶν ἀποθανόντων συγγενῶν του καὶ νὰ συνθέσῃ ποίημα, ὅπερ ἐκάλεσε *parentalia*, εἶδος νεκρολαγίας, ἐν ἣ δὲν ἐλησμόνησε καὶ τοὺς μᾶλλον ἀπομακρυσμένους ἐξαδέλφους. Ἄλλοτε πάλιν ἐξύμνησε τοὺς ἀρχαίους τοῦ Καθηγητάς, οὓς ἀπαριθμεῖ πάντας ἀλληλοδιαδόχως καὶ ἀφιερῶ εἰς ἕκαστον αὐτῶν ποίημα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον μακρόν, κατὰ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν φήμην αὐτῶν. Ἡ ἐπισκόπησις αὕτη θὰ ἐφαίνετο ἡμῖν μονότονος, εἰ μὴ παρῆχεν ἡμῖν λεπτομερείας περὶ τοῦ προσωπικοῦ τῶν σχολείων τοῦ Δ' αἰῶνος, ὅπερ ζητούμεν νὰ γνωρίσωμεν.

Βλέπομεν ἐν ταῖς ἀνωτέρω ποιήμασιν ἐν πρώτοις τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων γραμματικῶν, διότι αἱ δύο κλασικαὶ γλῶσσαι διετέλουν οὕσαι ἡ βάσις τῆς ἐπισήμου ἐκπαιδεύσεως. Εἶνε ὁμῶς φανερόν, ὅτι ἐν ταῖς δυτικαῖς χώραις ἡ σπουδὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ἀρχεται μὴ οὕσα πλέον ἐν ἀκμῇ. Καὶ ὁ Δύσωνιος, καίτοι ἐξυμνεῖ τὴν ἰκανότητα τῶν Ἑλλήνων γραμματικῶν, αἰτιᾶται ἑαυτὸν ὅτι ὀλίγον ὠφελήθη ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν. Προστίθῃσι δὲ ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις σχολείοις καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διδασκαλίας ταύτης δὲν ἦτο μέγα. Τὸ αὐτὸ ἦτο καὶ ἐν Ἀφρικῇ, ἐνθα ἐπὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ τοῦ Ἀπουληίου αἱ λόγιοι ὠμίλου ἐπίσης εὐκό-

λωσ τὴν Ἑλληνικὴν, ὡς καὶ τὴν Λατινικὴν. Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, ὅστις, καίτοι ἔμαθε τόσα, ὁμολογεῖ ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἐπροξένει ἐν τῇ νεότητι αὐτοῦ μεγάλην δυσπαρέσκεϊαν καὶ εἶνε εὐχολον νὰ ἐννοήσωμεν ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ὅτι δὲν ἠπίστατο αὐτὴν καλῶς. Οὕτω δὲ συνεπληροῦτο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ ὀριστικὸς χωρισμὸς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Οἱ Λατῖνοι γραμματικοὶ τὸν κεντῖον ἐτιμῶντο πάρα πολὺ. Πάντες οἱ μαθηταὶ διήρχοντο διὰ τῶν χειρῶν των καὶ ἔμενον ἐπὶ πολὺ εἰς τὰς τάξεις των.

Ἐντεῦθεν ἐνίστε ἐπλούτουν. Καὶ ὅμως ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ ἐθεωροῦντο πολὺ κατώτεροι τῶν ρητόρων. Ἐν τῷ ποιήματι τοῦ Αὐσωνίου οἱ ρήτορες παρίστανται ἡμῖν ὡς ἄνδρες ἐξέχοντες, οὓς ὁ αὐτοκράτωρ λαμβάνει ἐκ τῶν ἐδρῶν των, ὅπως προσαρτήσῃ αὐτοὺς εἰς ἑαυτὸν ὡς γραμματεῖς τοῦ Κράτους ἢ διορίσῃ αὐτοὺς κυβερνήτας ἐπαρχιῶν καὶ ὑπάρχους τῆς αὐλῆς. Οἱ μὴ ἀνυψούμενοι εἰς τοιαῦτα ἀξιώματα καὶ μὴ ἐγκαταλείποντες τὴν Σχολὴν ἔχουσιν οὐχ ἥττον ἐν τῇ πόλει, ἐν ἣ διδάσκουσι, θέσιν λαμπράν, διότι πλουτοῦσιν ἐκ τῶν γάμων, νυμφεύονται ἀγυναῖκας εὐγενεῖς καὶ πολυφέρνους». Εἰς τὴν οἰκίαν αὐτῶν φοιτᾷ ἡ ἀριστοκρατία· ἡ τράπεζά των ἀπολαβεῖ φήμης καὶ προσέρχονται ἐκεῖσε οὐχὶ τόσον ἕνεκα τῶν δαπανῶν τοῦ οἰκοδεσπότου, ὅσον ἕνεκα τοῦ τέρποντος πνεύματος αὐτῶν καὶ ἕνεκα τοῦ θελγῆτρου τῆς δηκτικῆς συναναστοφῆς.

Ὅπως ἐννοήσωμεν πῶς οἱ Καθηγηταὶ ἐγίνοντο ἐνίστε πλούσιοι, ἀνάγκη νὰ ἀναμνησθῶμεν ὅτι ἡ μισθοδοσία των ἐδύνατο νὰ αὐξάνηται πολὺ. Ὁ μισθὸς των συνίστατο ἐκ τοῦ μισθοῦ τοῦ κράτους ἢ τῶν πόλεων καὶ ἐκ τῶν διδάκτρων τῶν μαθητῶν, τ. ἔ. ἐκ μισθοῦ ὠρισμένου καὶ ἐκ τυχεροῦ. Τὸ κράτος ἐν ταῖς σπανίαις ἐδραῖς τὰς ὁποίας εἶχε προικίσῃ, ἦτο ἀρκετὰ γενναῖον· αἱ δὲ πόλεις, ὡς εἶδομεν, δὲν ἐφιλοτιμοῦντο νὰ μισθοδοτῶσι καλῶς τοὺς διδασκάλους των καὶ νὰ πληρώσωσιν αὐτοὺς τακτικῶς. Ὁ πλοῦτος, ὅσκις κατώρθωνεν νὰ πλουτῶσιν, προσήρχετο κυρίως ἐκ τῶν μαθητῶν των. Διὰ τοῦτο εἰργάζοντο νὰ προσελκύσωσιν ὅσον τὸ δυνατόν πλείστους μαθητὰς εἰς τὰ σχολεῖά των. Ἐντεῦθεν ἡ πρὸς ἀλλήλους βία πάλῃ, αἱ ἐμπαθεῖς ἀντιζηλίαι, ὁ φλογερὸς ζῆλος νὰ γείνωσι γνωστοὶ καὶ ἡ χρῆσις μέτρων πολὺ παραδόξων, ὅπως διασπείρωσι τὴν φήμην των. Ἐπὶ τοῦ Αὔλου Γελλίου εἰ γραμματικοὶ καὶ οἱ ρήτορες τῆς Ρώμης ἐφοίτων εἰς τὰ βιβλιοπωλεῖα, ἐν οἷς ἐδίδετο αὐτοῖς ἡ εὐκαιρία νὰ αναπτύξωσι τὴν ἐπιστήμην των καὶ νὰ ἐπιδεικνύωνται διὰ λόγων ὠραίων· ὁ οἰκογενειάρχης, ὅστις δὲν ἐπίφτευσεν τὴν φήμην καὶ ἤθελεν ὁ ἴδιος νὰ ἐκλέξῃ τὸν διδάσκαλον τῶν

τέκνων του, μετέβαινε νὰ τοὺς ἀκούῃ καὶ ἐξέλεγε τὸν ἀριστα ὀμιλοῦντα. Ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα οἱ Καθηγηταὶ ἀφρονεῦσιν, ὁ ἀγὼν ὑπὲρ τῆς κατακτήσεως τῶν μαθητῶν εἶνε φυσικῶς ζωηρότερος καὶ δυσχερέστερος. Συνήθως ὁ γραμματικὸς συνεννεῖται μετὰ τοῦ παιδαγωγοῦ, μετὰ τοῦ δούλου ὁ δὲ ὅστις εἶνε ἐπιφορτισμένος νὰ ἐπαγρυπνῇ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐπὶ τῆς ἐργασίας τοῦ τέκνου· τὸν παιδαγωγὸν διαφθείρει διὰ δῶρων, δίδει αὐτῷ χρήματα καὶ ὁ παιδαγωγὸς συνιστᾷ εἰς τὸν πατέρα τὸν πλειοδοτήσαντα γραμματικόν. Ἐν Ἀθήναις συμβαίνουσι χειρότερα. Ὅταν ὁ μαθητὴς ἀποβιβάζεται εἰς Πειραιᾶ, συναντᾷ πρῶτον τοὺς ὑπαδούς ἐκάστης φιλοσοφικῆς Σχολῆς προσπαθοῦντας νὰ πείσωσιν αὐτὸν ὑπὲρ τῆς Σχολῆς των, ὡς εὐρίσκωμεν σήμερον τοὺς ὑπαλλήλους τῶν ξενοδοχείων συνιστάντας τὸ ξενοδοχεῖον τῶν κυρίων των. Καὶ ὅταν ἐκλέξῃ τὴν Σχολὴν, δὲν τελειώνει τὸ πᾶν· διότι οἱ Καθηγηταὶ ἐργάζονται διὰ παντός μέσου νὰ προσπῶσι τοὺς μαθητὰς τῶν ἄλλων. Κατὰ τὸν Φιλόστρατον, ὑπῆρχον Καθηγηταὶ δίδοντες καλὰ γεύματα, ἐν οἷς ὑπηρέτου ὠραῖαι μικραὶ ὑπηρέτριαι, ἵνα συλλαμβάνωσι τοὺς νέους εἰς τὰ δίκτυα των. Καὶ αὐτὸς ὁ Λιβάνιος, ὁ χρηστὸς Λιβάνιος, δὲν ἀπηξίου νὰ μεταχειρίζηται ἐνίοτε ἀθώους ἐπαίνους (ρεκλάμας). Παρεκάλει τοὺς ἄρχοντας, ὅσοι ἤθελον τὸ καλὸν του, ὅσάκις ἤκουον ὀμιλοῦντά τινα τῶν μαθητῶν του καὶ τὸ κοινὸν ἐφαίνετο εὐχαριστημένον, νὰ ἐρωτῶσι: «ποῦ ἄρα γε ὁ νέος αὐτὸς ἐσπούδασε». Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ Σχολὴ τοῦ Λιβανίου ἐδύνατο νὰ διαφημισθῇ· ἐκτὸς τούτου ὁ Λιβάνιος ἐθασίζετο εἰ μᾶλλον ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τῆς Σχολῆς του ἐπὶ τῆς ἐαυτοῦ ἰκανότητος καὶ εἶχε δίκαιον· διότι καθ' ἣν ἡμέραν ἔκαμεν ἔναρξιν τῶν μαθημάτων του ἐν τῇ Σχολῇ του εἶχε δώδεκα μόνον ἀκρεατάς, μετὰ δὲ τὰς πρώτας του δημηγορίας, ἐγένοντο πεντήκοντα καὶ μετ' ὀλίγον, ὡς λέγει, ἡ φήμη του ὑπῆρξε τὸσον μεγάλη, ὥστε ἔψαλλον τὰ προοίμια του ἐν ταῖς ὁδοῖς. Τὸ δυστύχημα εἶνε, ὅτι, ὅταν ἀποκτήσωσι τὴν φήμην καὶ τὸν πλοῦτον ἐκ τῶν μαθητῶν, φέρονται πρὸς αὐτοὺς πολὺ χαλαρῶς καὶ ἀμελοῦσι τῆς χρηστότητος αὐτῶν. Καθὼς ἔσχον μεγάλας δυσκολίας νὰ προσελκύσωσι μαθητὰς, εἶνε ἔτοιμοι νὰ ποιῶσιν αὐτοῖς παλλὰς ὑποχωρήσεις, ἥπως τοὺς συγκρατῶσι. Δὲν τολμῶσι πλέον νὰ ἐπιπλήττωσι τοὺς μαθητὰς ἐκ φόβου μήπως ζητήσωσιν ἄλλους Καθηγητὰς ἐπεικεστέρους. Οἱ ὅροι ἐπὶ τέλους ἀναστρέφονται καὶ οἱ μαθηταὶ μετ' ὀλίγον γίνονται διδάσκαλοι. Ὁ σοφὸς Φαβωρίνος δυσηρεστεῖτο διὰ τὰς ταπεινωτικὰς ταύτας ὑποχωρήσεις· «βλέπομεν, λέγει, Καθηγητὰς, οἵτινες διδάσκουσι τοὺς πλουσίους νέους, χωρὶς νὰ προσκαλῶνται. Καθήμενοι πρὸ τῆς θύρας, περιμένουσιν ἡσυχῶς νὰ συνέλθωσιν

ἐκ τοῦ πολλοῦ οἴνου, ὃν τῇ προτεραίᾳ ἔπιον ἐν τοῖς συμποσίοις». Μεταβαίνομεν ἤδη εἰς τοὺς μαθητάς. Ὑπῆρχον ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὡς καὶ νῦν δύο κλάσεις λίαν διάφοροι, ἡ κλάσις τῶν χρηστῶν μαθητῶν καὶ ἡ τῶν κακῶν. Οἱ χρηστοὶ μαθηταὶ εἶνε εἰς ἡμᾶς γνωστοὶ ἔκ τινων διηγήσεων τοῦ Αὔλου Γελλίου. Ὁ ἔξοχος οὗτος ἀνὴρ, καίτοι κατάρθωσε νὰ περιβληθῇ πολιτικὰ ἀξιώματα, ὑπῆρξε πάντοτε ἐκ τῶν χρηστῶν καὶ ἐπιμελῶν ἐκείνων μαθητῶν, οἵτινες ἐπαναλαμβάνουσι καθ' ὅλον τὸν βίον των μετ' ἀκριθείας τὸ διδαχθὲν μάθημα. Ὅμιλεῖ περὶ τῶν Καθηγητῶν του μετὰ τρυφερότητος· ὁ εὐτυχῆς αὐτοῦ χρόνος ὑπῆρξεν ὁ χρόνος τῶν σπουδῶν καὶ ἡ ἀνάμνησις αὐτοῦ τὸν ἐπαναφέρει πάντοτε εἰς τὸ σχολεῖον· ὅτε δὲ ἦτο ἐκεῖ, ἀνῆκεν εἰς τοὺς λαμπροὺς ἐκείνους μαθητάς, οἵτινες προσεκολλῶντο ἰδιαιτάτα πρὸς τὸν διδάσκαλόν των καὶ δὲν ἐγκατελίμπανον πλέον αὐτόν. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ μαθήματος, ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι ἀνεχώρουν, αὐτοὶ ἔμενον. Εἶνε σπάνιον ὁ διδάσκαλος νὰ ἔχη δωμάτιον ἰδιαιτέρον, εἰς ὃ νὰ ποσύρηται, ὅταν κλείη τὸ σχολεῖον. Συνήθως εἶνε ἄγαμος. (Ὁ Λιβάνιος ἔλεγεν εἰς ἓνα τῶν θαυμαστῶν του, ὅστις ἦλθε νὰ τῷ προσφέρῃ τὴν θυγατέρα του, ὅτι δὲν ἤθελε νὰ νυμφεθῇ, διότι ἐνυμφεύθη τὴν ρητορείαν). Οἱ μαθηταὶ του λοιπὸν εἶνε ἡ οἰκογένειά του. Διὰ τοῦτο ζῆ μετ' αὐτῶν οἰκειότατα· παρακάθηνται εἰς τὰ δεῖπνα, τὸν συνοδεύουσιν εἰς τοὺς περιπάτους καὶ τὸν ἀκολουθοῦσι καὶ εἰς τὸ προσκέφαλον ἀσθενοῦς φίλου. Ὁ βίος, ὃν διάγουσι μετ' αὐτοῦ, φαίνεται ἡμῖν πολὺ σοβαρὸς καὶ μάλιστα ὀλίγον ἀνιαρὸς· οὐδεμίᾳ στιγμῇ τῆς ἡμέρας παρέρχεται ἄνευ σπουδαίων ἐνασχολήσεων· ἀναγιγνώσκουσι κατὰ τὸ γεῦμα καὶ διαλέγονται ἐν τῷ περιπάτῳ. Ἡ ἀνάπαυσις διακρίνεται τῆς ἐργασίας διὰ τῆς φύσεως τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα συζητοῦσιν. Τὰ ζητήματα ταῦτα τὰ τε ἐν ταῖς σπουδαίαις ὥραις καὶ τὰ τῆς ἀναπαύσεως φαίνονται ἡμῖν ἐνίοτε μικρολόγα καὶ λόγου ἀνάξια. Ἡμεῖς δὲν αἰσθανόμεθα τὴν εὐχαρίστησιν εἰς τιαύτας σχολαστικὰς ἐρεῦνας καὶ εἰς ἐπιπόλαιον πολυμάθειαν, ἀλλὰ τότε ἐθέλοντο ἐξ αὐτῶν. Ἡ γραμματικὴ, ἡ ρητορικὴ κατεῖχον τὸν νοῦν καὶ καθίστων αὐτὸν ἀναίσθητον τῶν ἄλλων. Ὁ Αὔλος Γέλιος διηγεῖται, ὅτι ἐπανῆλθεν ἐσπέραν τινὰ ἐπὶ πλοίου ἐξ Αἰγίνης εἰς Πειραιᾶ μετὰ τινων συμμαθητῶν του. «Ἡ θάλασσα ἦτο ἐν γαλήνῃ, λέγει, ὁ καιρὸς θαυμάσιος καὶ ὁ οὐρανὸς διαυγέστατος. Ἐκαθήμεθα πάντες ἐπὶ τῆς πρύμνης καὶ εἶχομεν τοὺς ὀφθαλμοὺς προσηλωμένους πρὸς τοὺς λάμποντας ἀστέρας». Καὶ διατὶ νομίζετε, ὅτι προσηλώνουσιν οὕτω τοὺς ὀφθαλμοὺς των πρὸς τὸν οὐρανόν; Ὅπως ἔχωσι πρόφασιν τινὰ νὰ διαλέγωνται ἀγροίκως περὶ τοῦ ἀληθοῦς σχηματισμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ

καὶ λατινικοῦ ὀνόματος τῶν ἀστερισμῶν. Ἴδου τί εὐρίσκουσι κάλλιον νὰ πράττωσιν οἱ νέοι, οἵτινες παρέπλεον τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀττικῆς ἐν καιρῷ λαμπρᾶς καὶ ἀστεροέσσης νυκτός! Θέλετε νὰ μάθητε τί ἦσαν αὐτοῖς αἱ ἡμέραι τῶν ἐορτῶν καὶ ποίας ἀνοησίας διέπραττον κατὰ τὰ Κρόνια (τὰ καρναβάλια); Ὁ Αὐλὸς Γέλλιος λέγει καὶ τοῦτο· «ὅτε εἰ-
μεθα ἐν Ἀθήναις, διερχόμεθα τὰ Κρόνια λίαν εὐαρέστως καὶ λίαν προ-
νίμως, μὴ διδόντες ἀνεσιν τῇ ψυχῇ ἡμῶν (*remittere animum*), διότι
κατὰ τὸν Μουσώνιον, τὸ μὴ διδόναι ἀνεσιν τῇ ψυχῇ εἶνε τὸ αὐτὸ καὶ
ἀνιέναι, χαλαροῦν αὐτὴν (*amittere animum*), ἀλλὰ τέρποντες καὶ
ἀναπαύοντες αὐτὴν διὰ διαλέξεων δηκτικῶν καὶ χρηστῶν· συνηρχό-
μεθα πάντες περὶ τὴν αὐτὴν τράπεζαν καὶ ὁ ἐπιφορτισμένος ἐκ περι-
τροπῆς νὰ ἐτοιμάσῃ τὸ δεῖπνον, ὧφειλε πρότερον νὰ προμηθευθῇ βιβλίον
τι ἀρχαίου Ἑλληνοῦ ἢ Λατίνου συγγραφέως μετὰ στεφάνου ἐκ δάφνης
διὰ νὰ δοθῇ βραβεῖον τῷ νικητῇ· ἔπειτα παρεσκευάζε ζητήματα κατὰ
τὸν ἀριθμὸν τῶν συνδαιτυμόνων, ὅτε δὲ ἔμελλε νὰ γείνη ἀνάγνωσις,
ἐξῆγον τὰ ζητήματα διὰ κλήρου. Ἐάν ὁ πρῶτος ἐκρίνετο ὅτι ἀπὴν-
τησεν ὀρθῶς, ἐλάμβανε τὸ βραβεῖον. Ἄλλως μετέβαινον εἰς τὸν πλη-
σίον καὶ ἐάν τὸ ζήτημα ἔμενεν ἄλυτον, ἀνήρτων τὸν στέφανον ἐπὶ τοῦ
ἀγάλματος τοῦ θεοῦ, ὅστις προήδρευε τοῦ συμποσίου. Τὰ δὲ προτεινό-
μενα ζητήματα ἦσαν ἢ ἐρμηνεῖα κειμένου σκοτεινοῦ ἢ μικροῦ ιστορι-
κοῦ προβλήματος, ἢ συζήτησις φιλοσοφικῆς γνώμης, σόφισμα πρὸς ἐπί-
λυσιν ἢ καὶ παράδοξός τις ἢ ἀχρηστος τύπος λέξεως ἢ ῥήματος, ὑπὲρ
ῶν ὧφειλον νὰ ἐκφέρωσι γνώμην. Οὕτως οὐ μόνον ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν
Ρώμῃ, ἀλλὰ καὶ ἐν τόποις, ἐν οἷς ὑπῆρχε χαρὰ καὶ διασκέδασις, ἐν
Τιβούροις, ἐν Ὠστίᾳ, ἐν Πουτεόλοις, ἐν Νεαπόλει διήρχετο τὸν χρόνον
τῶν ἐορτῶν ὁ Αὐλὸς Γέλλιος καὶ οἱ σπουδαῖοι τῶν φίλων του.

Κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι οἱ κακοὶ μαθηταὶ εἶχον ἄλλας κλίσεις καὶ
παρεδίδοντο εἰς διασκεδάσεις ἥττον ἡσύχους. Ἦσαν θορυβῶδεις καὶ
ἄτακτοι· ὑπεδέχοντο τοὺς νεήλυδας διὰ παντοειδῶν ὕβρειων καὶ προσ-
βολῶν καὶ ἠνάγκαζον αὐτοὺς νὰ πληρώνωσιν ἀκριβῶς τὴν ἀφιξίν των.
Συνίστων ἐταιρίας, αἵτινες ἐνίοτε συνεπλέκοντο ἐν ταῖς ὁδοῖς. Τιοῦτοι
ὑπῆρχον ἐν Καρχηδόνι οἱ ὀνομαζόμενοι ἀνατροπεῖς, *eversores*, καὶ
ἦσαν ἢ βάσανος τῶν καθηγητῶν καὶ συμμαθητῶν των. Ἐτάραττον τὸ
μᾶθημα τῶν διδασκάλων, οἵτινες δὲν ἤρεσκον αὐτοῖς καὶ τοὺς ἠνάγκα-
ζον νὰ κλείωσι τὸ σχολεῖόν των. Ὁ ἱερός Αὐγουστίνος διὰ νᾶποφύγη
αὐτοῦς, ἀπεφάσισε νὰ μεταβῇ εἰς Ρώμην καὶ διδάξῃ τὴν ρητορικὴν,
ἀλλ' εὔρεν αὐτοῦ ἄλλα ἄτοπα, τὰ ὅποια δὲν ὑπόπτειεν. Οἱ μαθηταὶ
δηλ. εἶχον τὴν κακὴν συνήθειαν νὰ μὴ πληρώνωσι τοὺς Καθηγητάς

των· ὅτε ἔληγεν ἡ προθεσμία, ἔφευγον καὶ ἤκουον τῆς διδασκαλίας ἄλλων καὶ οὕτω μετέβαινον ἀπὸ διδασκάλου εἰς διδάσκαλον χωρὶς νὰ πληρώσωσιν οὐδένα. Ἄλλ' ὅμως ἔζων ὑπὸ αὐστηρὰν νομοθεσίαν, ἡ δὲ Κυβέρνησις μετεχειρίζετο κατ' αὐτῶν αὐστηρὰ μέτρα. Νόμος τις Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ Ἀ' δεικνύει πάντα τὰ ληφθέντα μέτρα, δι' ὧν συνεκράτουσαν αὐτοὺς εἰς τὸ καθῆκον. Ὁ νόμος ἀπῆται πρῶτον ἅμα τῇ ἀφίξει των νὰ παρουσιάζωνται εἰς τὸν ἄρχοντα τὸν ἐπιτετραμμένον τὴν καταγραφὴν τῆς πόλεως (*Magister census*)· νὰ ἐγχειρίζωσιν αὐτῷ τὸ διαβατήριον, ὅπερ ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας των· τὸ διαβατήριον, δι' οὗ ἐδίδετο ἡ ἔδεια νὰ ἔλθωσιν εἰς Ρώμην νὰ σπουδάζωσιν, ἔδει νὰ περιέχη καὶ πληροφορίας τινὰς περὶ τῆς καταστάσεως τῆς οἰκογενείας των· νὰ δηλώσιν ἔπειτα ποίαν ἐπιστήμην θὰ διδασχθῶσι καὶ ἐν τίνι οἰκίᾳ θὰ κατοικῶσιν, ὅπως γίνηται ἡ ἐπίβλεψις αὐτῶν. Ἡ ἀστυνομία θὰ ἐπιτηρῇ αὐτοὺς καὶ θὰ μανθάνῃ πῶς διάγουσιν, ἐὰν μετέχωσιν ἐταιρίας τινὸς ἐνόχου, ἐὰν φοιτῶσι συχνὰ εἰς τὰ θεάματα καὶ ἐὰν παρίστανται εἰς τὰ συμπόσια κακῶν ἐταίρων, τὰ ὅποια παρατείνονται μέχρι τῆς πρωΐας. «Παρέχομεν τὸ δικαίωμα, προστίθησιν ὁ αὐτοκράτωρ, ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ὁ νέος δὲν διάγει, ὡς ἀπαιτεῖ τὸ ἀξίωμα τῶν ἐλευθερίων σπουδῶν, νὰ μαστιγῶσιν αὐτὸν δημοσίᾳ καὶ ἐπιβιάζοντες εἰς πλοῖον νὰποστέλλωσιν αὐτὸν εἰς τὴν πατρίδα του». Εἰς δὲ τοὺς καλῶς διάγοντας καὶ ἀσχολουμένους ἐπιμελῶς εἰς τὰς σπουδὰς των ἐπιτρέπεται νὰ μένωσιν ἐν Ρώμῃ μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους τῆς ἡλικίας των. Παρελθόντος τοῦ χρόνου τούτου, ἐὰν τινες δὲν ἐπιστρέψωσιν ἑκουσίως εἰς τὰς ἐστίας των, θὰ ἐξανγκνιάζωσιν αὐτοὺς εἰς τοῦτο, ἐπιβάλλοντες αὐτοῖς ποινὴν ἀτιμωτικὴν. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ μέτρα, ὧν ἡ αὐστηρότης ἀποδεικνύει εἰς ποίαν ὑπερβολὰς ἐξικνεῖται ἐνίοτε ἡ ταραχώδης νεολαία.

5'

Τὰ σύστημα τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἧς εἶδομεν τὸ ἱστορικόν, δὲν εἶνε ὡς τόσα ἄλλα ἀνθρώπινα ἰδρύματα ἔργον τύχης, τὸ προῖόν τυχαίων τινῶν περιστάσεων· δὲν ἐπενοήθη ὅμως καθ' ὁλοκληρίαν ὑπὸ τῶν πολιτικῶν, οὐδὲ ἐπεβλήθη εἰς τὸ Κράτος ὑπὸ ἀνδρῶν προορατικῶν. Ἐὰν ἀνέλθομεν εἰς τὰς πρώτας ἀρχὰς του, θὰ ἴδωμεν ὅτι εἶνε ἡ πραγμάτωσις ἰδέας φιλοσοφικῆς.

Πάντες ἐνθυμούμεθα πόσον ἐν ταῖς προλόγοις αὐτοῦ ὁ Σαλλούστιος ἐξαίρει δι' ὠραίων φράσεων τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πνεύματος ἐπὶ τοῦ σώματος. «Τὸ πνεῦμα εἶνε ὁ ἀληθὴς κύριος τῆς ζωῆς... Τὸ πνεῦμα δέον

νά κυβερνᾷ, τὸ δὲ σῶμα νά ὑπακούῃ. Τὸ πνεῦμα προσεγγίζει ἡμᾶς πρὸς τοὺς θεούς, τὸ δὲ σῶμα εἶνε κοινὸν ἡμῖν καὶ τοῖς ζώοις. Ἡ ἰδέα αὕτη φαίνεται ἡμῖν σήμερον τύπος κοινός, ἐπιχείρημα τετριμμένον, καὶ ἐκπληττόματα ἀκούοντες αὐτὸν κηρύττοντα αὐτὴν μετ' ὕψους τόσον ἐμφαντικοῦ· ἀλλὰ τότε αὕτη ἦτο νέα καὶ μάλιστα παρὰ λαῶ, ὅστις ἐκ φύσεως ἐθαύμαζε μόνον τὴν κτηνώδη ἰσχύν. Τὴν ἰδέαν ταύτην δὲν ἐφεῦρεν ὁ ἴδιος, αὐτὴ ἀνεκεφαλαίου ὀλόκληρον ἐργασίαν τῆς ἐλληνικῆς διανοίας. Γεννηθεῖσα ἐν ταῖς Σωκρατικαῖς Σχολαῖς περὶ τὸν I' αἰῶνα π. Χ. διαδοθεῖσα διὰ τῶν συγγραμμάτων τῶν σοφῶν καὶ διατρέχουσα τὸν κόσμον μετ' αὐτῶν, γενομένη δεκτὴ ὀλίγον κατ' ὀλίγον παρὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων ὡς κλήθαι ἀδιαφιλονείκητος, ἔλαβεν ἐπὶ τέλους σῶμα καὶ διεδόθη ὡς γεγονός· ἐφαρμοζομένη ἐπὶ τὴν ἀνατροφὴν τῆς νεολαίας μετέβαλε τὸν χαρακτῆρα αὐτῆς. Ὁ Ἕλλην κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους δὲν ἐποίει μεγάλην διαφορὰν μεταξύ τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματός του καὶ ἐπειδὴ εἶνε αὐτῷ ἀμφοτέρω ἀναγκαῖα, φροντίζει ἐξίσου περὶ ἀμφοτέρων. Τὸ ἰδανικόν, ἕπερ φαντάζεται, ὁ σκοπὸς δὲν ἀκολουθεῖ ἐν τῇ ἀνατροφῇ τῆς νεολαίας εἶνε νά ἰδρύσῃ ἐν αὐτοῖς ἀρμονίαν τινα. Οἱ φιλόσοφοι ἐτάραξαν τὸ ἰσοζύγιον καὶ ἐξακολουθοῦντες νά ὑποβιβάζωσι τὴν ἀξίαν τοῦ σώματος, ἀφήρσαν τὴν κλίσιν νά ἀσχολῶνται περὶ αὐτό. Ἐντεῦθεν ἡ γυμναστικὴ, ἥτις τὸ πρῶτον κατεῖχε μεγάλην θέσιν ἐν τῇ βίῳ τῶν Ἑλλήνων, κατ' ὀλίγον παραμελεῖται, ἕως οὗ τελῶς ἐξέλιπεν.

Ἄλλ' ἰδοὺ ἕτερον ἐπακολούθημα· ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα εἶνε τὸ κύριον, ἡ πρώτη τῶν τεχνῶν δέον νά εἶνε ἐκείνη, ἥτις δίδει κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ πνεῦμα τὸ αἶσθημα τῆς ὑπεροχῆς. Καὶ ἡ τέχνη αὕτη εἶνε ἡ ρητορεία. Ὁ Κικέρων, ὁ Κοϊντιλιανός, ὁ Τάκιτος ἀπέδειξαν τοῦτο τρανῶς διὰ τῶν θαυμασίων περιγραφῶν τῶν συνελεύσεων τοῦ λαοῦ. Φαντασθῶμεν ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Ρώμης ὀλόκληρον λαὸν συνέρχόμενον. ἄνδρας δηλ. ἐσκληραγωγημένους, τεχνίτας εὐρώστους, χωρικοὺς ρωμαλέους. Γιγνώσκουσιν ὅτι ἔχουσι τὴν ἰσχύν καὶ τὸν ἀριθμὸν καὶ διὰ τοῦτο κινεῦνται, ἀπειλοῦσι καὶ θορυβοῦσι μανιωδῶς. Τότε ἐγείρεται ἄνθρωπός τις, ἄνθρωπος ὠχρὸς ἐκ τῆς μελέτης καὶ τῆς σκέψεως, ἐνίοτε καταβεβλημένος ὑπὸ τῆς ἡλικίας, ὁ ἀσθενέστατος, ὁ ἰσχνότατος πάντων. Δημηγορεῖ καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ ὀργὴ καταπαύει καὶ αἱ διαφωνίαι κατευνάζονται. Τὰ θορυβῶδες τοῦτο πλῆθος ταχέως φαίνεται ἔχον μόνον μίαν ψυχὴν, τὴν τοῦ ρήτορος, ἥτις μεταδίδεται εἰς πάντας τοὺς ἀκροατάς. Δὲν εἶνε τοῦτο ὁ λαμπρότατος θρίαμβος τοῦ πνεύματος κατὰ τῆς ὑλικῆς ἰσχύος, τῆς ψυχῆς κατὰ τοῦ σώματος;

Καὶ εἴαν εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ ἀνατροφή θεῶν νὰ εἶνε κυρίως ἡ καλλιέργεια τοῦ πνεύματος, δὲν εἶνε φυσικόν ὅτι ἡ τέχνη, δι' ἧς ἐκδηλοῦται τοσοῦτον φανερώς ἡ ὑπερίσχυσις τοῦ πνεύματος, εἶνε ἡ βᾶσις; Τοιουτοτρόπως ἡ ρητορεία ἔσχεν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν ἀρχαίων λαῶν θέσιν, ἣν πάντως δὲν ἀπώλεσε παρὰ τοῖς νεωτέροις.

Ἄλλ' εἶνε ἀληθές, ὡς πολλάκις ἐρρήθη κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν, ὅτι ἀδίκως ἐπιοῦντο τὴν ρητορείαν τὴν κυρίαν σπουδὴν τῆς νεολαίας; ἐγὼ δὲν τὸ πιστεύω διόλου. Ἐάν παραλίπωμεν τὴν ἄμεσον ἐξ αὐτῆς ὀφέλειαν ἐν χώραις ἐλευθέραις, ἐν αἷς ὁ λόγος εἶνε κύριος, ἐν Ρώμῃ π. χ. ἦτο ἀναγκαῖον πλεονέκτημα πάντων ἐκείνων, οἵτινες ἐκ τῆς καταγωγῆς αὐτῶν ἠναγκάζοντο νὰ μετέχῃσι τῶν δημοσίων καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐδύναντο νὰ περιφρονῶσιν αὐτὴν, καταλαμβάνομεν ὅτι ἡ πρώτη αὐτῶν φροντίς ἦτο νὰ γείνωσι κάτοχοι αὐτῆς. Ἐάν παραλίπωμεν τὴν ἐξ αὐτῆς ὀφέλειαν, οἱ ἄλλοι, εἰς οὓς ἡ ἐπιτυχία τῶν τιμῶν σχεδὸν ἀπεκλείετο καὶ σπανιώτατα ἐμελλον ἐν τῇ ζωῇ των νὰ τύχῃσι τῆς εὐκαιρίας νὰ δημηγορήσωσι δημοσίᾳ, δὲν εὕρισκον ἄρᾳ γε οὐδεμίαν ὀφέλειαν ἐκ τῶν ρητορικῶν τούτων ἀσκήσεων, τὰς ἧποίας δὲν ἐπέτρεπον εἰς τὴν νεολαίαν των; Ἐγὼ νομίζω τὸ ἐναντίον, ὅτι ἦσαν αὐτοῖς ὀφελιμώταται. Καὶ εἴαν ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ ρητορικαὶ ἀσκήσεις ἦσαν μόνον μέσον ἐκπαιδείσεως καθολικῆς, ὅπως μορφώσωσιν οὐ μόνον τὸν ρήτορα, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ παρασκευάσωσιν αὐτὸν εἰς πάντα, δὲν ὑπάρχει σχεδὸν ἄλλο δραστηκώτερον αὐτῶν. Ὁ θέλων νὰ συνθέσῃ λόγον, νὰ παραστήσῃ πρόσωπον πραγματικόν ἢ πλαστὸν ἐν δεδομένῃ περιστάσει, θεῶν ἐν πρώτοις νὰ εὕρῃ λόγους καὶ νὰ τακτοποιήσῃ αὐτούς· εἶνε ἀνάγκη ἀναγκάζουσα τοὺς ὀκνηροὺς εἰς ἐργασίαν σωτήριον. Τὸ ἐν τῇ ὑπόθεσι, ἣν πραγματεύονται, πλαστὸν ἢ μυθῶδες, διεγείρει αὐτοὺς πλειότερον. Νὰ νομίσωμεν σήμερον, ὅτι θὰ εἶνε εὐκολώτερον εἰς μαθητὴν νὰ ἐκφράξῃ τὰληθῆ αὐτοῦ αἰσθήματα ἢ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς πρόσωπα παρελθόντων χρόνων εἶνε πλάνη μεγάλη. Ὁ συνήθης βίος διεγείρει αὐτὸν ἀσθενέστατα· ἀπολαύει ὡς ἀχάριστος καὶ σχεδὸν ἀναισθήτως τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὅποια αὐτὸς ἐπιδαψιλεύει αὐτῷ. Μόνον ὅταν ἐξέρχεται ὀλίγον ἐκτὸς τοῦ κύκλου του, γινώσκει ἑαυτὸν κάλλιον. Ὁ ἀγών, ὃν θεῶν νὰ ὑφίσταται ὅπως ὁμιλῇ ἐν ὀνόματι ἄλλου, ἐγείρει καὶ πλατύνει τὸ πνεῦμά του καὶ ἀναγκάζει αὐτὸν νὰ μανθάνῃ νὰ διακρίνη τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐντυπώσεις πειρώμενος νὰ ἐκφράσῃ τὰς τοῦ ἄλλου. Ἐκτὸς τούτου, ὅπως θανείσῃ εἰς πρόσωπον ἱστορικόν τὴν ἀρμόζουσαν αὐτῷ γλῶσσαν, θεῶν νὰ γνωρίζῃ αὐτό, καὶ ἀνάγκη νὰ γνωρίσῃ καὶ ἐκείνους πρὸς οὓς δημηγορεῖ, νὰ διαγιγνώσκῃ τὰς ιδιότητας αὐτῶν,

νά μαντεύη τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν, εἰάν θέλῃ νά εὕρῃ τοὺς λόγους, οἵτινες θὰ πείσωσιν αὐτούς. Ἄλλὰ τοῦτο ὑποθέτει ἀπαραιτήτον ἔρευναν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Εἶνε λοιπὸν βέβαιον, ὅτι ἡ ἀσκησις τῆς ρητορικῆς δὲν εἶνε ἀνωφελῆς εἰς τοὺς εὐφυεῖς νέους, διότι ἀναπτύσσει ἐν αὐτοῖς τὴν γονιμότητα τοῦ πνεύματος, τὴν ἕξιν τοῦ σκέπτεσθαι, τὴν γνῶσιν ἑαυτῶν καὶ τῶν ἄλλων.

Ἄλλ' εἶνε ἄρα γε καλὸν νάσκῃται ἡ νεολαία εἰς τὴν ρητορικὴν; συμφέρει, ὡς ἐποίουν οἱ ἀρχαῖοι, νά διδάσκωσιν αὐτὸν τὴν ρητορείαν (τὴν περὶ τὸ λέγειν δεινότητα) διὰ τῆς ρητορικῆς; Ναί· γνωρίζω μὲν ὅτι ἡ ρητορικὴ δὲν ἀπήλαυεν ὑπολήψεως, διότι εἶνε τέχνη ὑποπτος καὶ ἀναξιόπιστος· ἀλλ' ὅμως πιστεύω, ὅτι οὐδέποτε ὑπάρχει ρητορεία, δεινότης λόγου, χωρὶς ρητορικῆς· ἕκαστος ρήτωρ κατασκευάζει τὴν ἰδικήν του, ὅταν δὲν εὕρισκῃ αὐτὴν τελείαν πρὸ αὐτοῦ. Ὁ Κάτων, ὁ ἐχθρὸς τῶν Ἑλλήνων ρητόρων, ὅστις ἤθελε παντὶ σθένει νά ἐμποδίσῃ τὴν εἴσοδον αὐτῶν εἰς Ρώμην, ἦτο ρήτωρ κατ' ἴδιον τρόπον, ἰδιοφυής. Εἶχεν ἐπινοήσῃ μεθόδους τινάς, αἵτινες ἐπενήργουν ἐπὶ τὸν λαὸν καὶ ἀσμένως μετεχειρίζετο αὐτάς. Τὰς μεθόδους ταύτας ἔγραψεν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ γέρων ὄν καὶ μετέδωκε τὴν γνῶσιν αὐτῶν εἰς τὸν υἱὸν του. Δὲν ἦτο δυσχερὲς εἰς αὐτὸν νά εἶνε τόσον αὐστηρὸς πρὸς τὴν ρητορικὴν τῶν Ἑλλήνων, ἀφοῦ ὁ ἴδιος συνέταξε ρητορικὴν, ἣτις ἀνεκεφαλαίου τὴν πείραν πολλῶν αἰῶνων καὶ περιεῖχε παρατηρήσεις ἀληθεστάτας καὶ εὐφρευστάτας; Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπαγγελίαν, ἣν τόσον προσέβηλον καὶ ἦς ἡ κατάχρησις ἔσχε πολὺ κακὰ ἀποτελέσματα, λαμβανομένη καθ' ἑαυτὴν καὶ περιοριζομένη εἰς στενὰ ὅρια, δύναται εὐκόλως μόνη νάπολογηθῇ ὑπὲρ ἑαυτῆς. Ἡ μαθητεία παντὸς ἐπαγγέλματος καὶ πάσης τέχνης γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· ἡ πείρα ἐνοῦται πάντοτε μετὰ τῆς θεωρίας· πάντες ἐπινοοῦσιν ὑπὲρ τοῦ μαθητοῦ γυμνάσματα, τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουσι πρὸς ὅσα βραδύτερον χρεωστεῖ νά πράξῃ καὶ τὸν παρασκευάζουσι. Καὶ τί ἄλλο εἶνε ἡ ἀπαγγελία ἢ τρόπος τοῦ γυμνάζειν τὸν νέον εἰς τοὺς γραμματικούς ἀγῶνας διὰ πλαστῶν μαχῶν, ὁ μέγας πόλεμος, πρὸ τοῦ μεγάλου;

Οὐδὲν λοιπὸν ἀξιόμιεμπτον ὑπῆρχε καὶ ἐν τῷ συστήματι τῆς ἐκπαίδευσως ταύτης. Ἴδου δὲ πόθεν ὁ κίνδυνος. Ἐάν δὲν εἶχον ἄδικον διδάσκοντες τοὺς νέους τὴν ρητορικὴν, ἦτο ἐπικίνδυνον νά διδάσκωσιν αὐτὴν μόνην. Εἶδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὅτι τῷ ὄντι αὐτὴν μόνην ἐδίδασκοντο. Ὁ γραμματικός, ὅστις ἦτο ἐπιφορτισμένος πάντα τὰ ἄλλα, δὲν ἐδύνατο νά ἐπαρκῆ εἰς ὅλα. Περιορίζετο νά δίδῃ γνώσεις τινάς ὅλων τῶν ἐπιστημῶν συγκεχυμένας καὶ ἐδίδασκε μόνον ὅ,τι ἦτο ἀπα-

ραϊτήτων να μάθῃ ὁ ρήτωρ. Ἡ διδασκαλία του, ἥτις ἐμελλε να ἔχῃ τὴν μεγάλην σπουδαιότητα, εἶχε καταστῆ ἀπλή προπαρασκευὴ εἰς τὴν ρητορικὴν. Οἱ μαθηταὶ λοιπὸν παρεδίδοντο ἄνευ ἀντισταθμίσεως εἰς μίαν μόνον σπουδὴν καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἀποκτῆσαν πλέον ἀνεπίδεκτα θεραπείας. Ὁ Κικέρων διὰ τῆς βαθυνείας του κατιδὼν τὸ κακὸν χαρακτηρίζει αὐτὸ ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ περὶ τῆς ρητορικῆς (*de Oratore*). Νομίζει ὅτι μόνη ἡ ρητορικὴ δὲν ἀρκεῖ να καταστήσῃ τὸν ρήτορα τέλειον καὶ ἀνάγκη να γνωρίζῃ κάλλιστα πάσας τὰς ἄλλας ἐπιστήμας. Ἡ ἀξίωσις αὐτῆ, ἐφάνη ὑπερβολικὴ εἰς τινὰς κριτικούς. Καὶ τῷ ὄντι, ὁ Κικέρων ἐν μόνον ἀπαιτεῖ, ὅπερ ἦτο εὐκόλον να παραχωρηθῇ αὐτῷ. Θέλει να προηγῆται τῆς ρητορικῆς ἐκτενὴς διδασκαλία ἐμβριθὴς καὶ ἐξηκριβωμένη. Ἐὰν ἐξεφράζετο ἀκριβέστερον, ἠὰ ἔλεγεν ὅτι ἔδει να δίδωσιν μείζονα σπουδαιότητα εἰς τὰ μαθήματα τοῦ γραμματικοῦ, να παραχωρήσωσιν αὐτῷ ἐν τῇ Σχολῇ θέσιν μεγαλητέραν καὶ ὑψηλοτέραν ἔδραν ἐκείνης, ἣν ἀπαιτοῦσιν ἡ ἱστορία, αἱ θετικαὶ ἐπιστήμαι καὶ ἡ φιλοσοφία, ὥστε να διδάσκωνται καθ' ἑαυτὰς καὶ οὐχὶ μόνον ἐν τῇ σχέσει αὐτῶν πρὸς τὴν ρητορικὴν· τέλος εἶνε μεγάλη ἰσχὺς καὶ μέγα πλεονέκτημα τοῦ ρήτορος να μὴ γίνηται πολὺ ταχέως εἰδικός. Ἀλλὰ τὸ ρεῦμα ἦτο τοσοῦτον ἰσχυρόν, ὥστε ὁ Κικέρων δὲν ἐδυνήθη να τὸ ἀναχαιτίσῃ· μετ' αὐτὸν ἐχώρησαν ἔτι περαιτέρω. Ἐν ᾧ ὁ Κικέρων ἐθεώρει ὑπερβολικὸν να ἐνασχολῶνται εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ρήτορος ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου ἢ ὀγδόου ἔτους τῆς ἡλικίας, ἀφ' οὗ χρόνου ἀρχεται τῶν σπουδῶν του, ὁ Κοϊντιλιανὸς ἀπαιτεῖ να τὸ διδάσκωσιν ἀπὸ τοῦ λίκνου. Κατ' αὐτόν, δὲν ἐπιφορτίζεται πλέον μόνον ὁ γραμματικός να παρασκευάζῃ τὸ νήπιον ρήτορα, ἀλλ' ἡ τροφός, ἥτις ὀφείλει να ἐπαγρυπνῇ ἐπὶ τῶν πρώτων λέξεων καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων βημάτων αὐτοῦ. Δύναται τις να εἴπῃ, ὅτι ἀρχεται τῆς ρητορικῆς ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς γεννήσεως αὐτοῦ.

Ἡ ρητορικὴ, ὅταν εἶνε μόνη καὶ οὐδὲν μετριάξῃ τὸ ἔργον αὐτῆς, δύναται να ἔχῃ πολλὰ καὶ διάφορα τὰ ἀτοπα, καὶ εἶνε ἀνωφελὲς να δηλώσω πάντα. Περιορίζομαι δὲ εἰς ἓν μόνον, ὅπερ μοὶ φαίνεται σπουδαῖον. Ὁ Ἀριστοτέλης δηλοῖ μετὰ μεγάλης βαθυνείας, ὅτι ὁ ρητορικὸς συλλογισμὸς δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀπολύτου ἀληθείας, ἀλλ' ἐπὶ τῆς πιθανότητος, τὰ δὲ ἐπιχειρήματα τῶν ρητόρων δὲν εἶνε ἐξ ἀνάγκης τόσο ἀκριβῆ ὡς τὰ τῶν φιλοσόφων· ὅταν πρόκηται να τέρψῃ πλῆθος ἀμαθὲς καὶ θορυβῶδες, ὁ συλλογισμὸς ὀλίγον θὰ ἐπιτυχάνῃ. Ὁ ρήτωρ, ὅπως ἀκουσθῇ καὶ γείνη καταληπτός, ὀφείλει να στηρίζεται ἐπὶ τῶν φρονημάτων τῆς κοινωνίας καὶ ἀρκεῖται εἰς τὴν παῖραν τοῦ κοινοῦ βίου.

Ὀνομάζουσι μὲν αὐτάς ἀληθείας γενικὰς, ἀλλ' εἶνε μόνον ἐν μέρει ἀληθεῖς· δύναται τις πάντοτε νὰ ἀντιτάττῃ αὐταῖς ἀληθείας ἐναντίας καὶ ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ ἐκατέρων. Ἡ τῶν ἐθνῶν σοφία ἀρέσκειται ἐκφραζομένη διὰ παροιμιῶν· ὅθεν οὐδὲν ὑπάρχει κοινότερον ἢ τὸ εὐρίσκειν παροιμίαν ἀντιφασκεύσας, χωρὶς νὰ δύναται τις νὰ βεβαιοῖ ὅτι εὐδεμία αὐτῶν εἶνε τελέως ψευδής ἢ τελέως ἀληθής. Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι πολλάκις δύναται τις ἐν ταῖς ὑποθέσεσι τῶν ἀνθρώπων νὰ λέγῃ ὑπὲρ καὶ κατὰ μετὰ πιθανῆς ἀληθείας καὶ εἶνε εὐκόλον, ὅταν τὸ ἐπιθυμῇ τις, νὰ εὐρίσκῃ λόγους πιθανοὺς ὑπὲρ δύο ἀντιθέτων ὑποθέσεων. Ταῦτα ἐν κεφαλαίῳ διδάσκει ἡ ρητορικὴ καὶ κατανοεῖ τις ὅτι δύναται νὰ εἶνε ἐπικίνδυνον, ὅταν τέχνη τις στηριζομένη ἐπὶ τῶν πιθανοτήτων καὶ τοῦ εἰκότος σπουδάζεται μόνη. Ἐὰν ἡ νεότης παραδιδόμενη εἰς τὴν σπουδὴν ταύτην δὲν ἔχῃ ἄλλην παρ' ἑαυτῇ διδασκαλίαν ἐπανάγουσαν αὐτὴν εἰς τὴν ἀλήθειαν, κινδυνεύει νὰ πολέσῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸ αἰσθημα αὐτῆς καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν κλίσιν. Ἐπὶ τῆς κατωφερείας ταύτης ὠλίσθησεν ἡ ρωμαϊκὴ ἐκπαίδευσις καὶ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι κατῆλθε τὴν κλιτὺν μέχρι τοῦ ἄκρου. Ἡ ἀπαγγελία ἐμελλε νὰ παρασκευάζῃ τὸν μαθητὴν διὰ πλαστῶν συζητήσεων νὰ συνηγορῇ ἐν τῷ μέλλοντι ὑπὲρ ἀληθῶν ὑποθέσεων· ἡ ἄσκησις αὕτη εἶνε αὐτῷ ὠφέλιμος, ὅταν αἱ διδόμεναι αὐτῷ ὑποθέσεις ὁμοιάζωσι πρὸς ἐκείνας, τὰς ὁποίας ἐν τῷ μέλλοντι θὰ πραγματευθῆται. Ὅθεν ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Κρίντιλιανοῦ προετίμων κατ' ἐξοχὴν ἐν τοῖς σχολείοις ζητήματα ἀλλόκοτα. Ἐλάμβανον ταῦτα ἐπίτηδες ἐκτὸς τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου, ὅπως κεντήσωσι τὴν περιεργίαν τῶν νέων καὶ δίδωσιν αὐτοῖς ἀφορμὴν νὰ ἐπιδεικνύωνται τὰ γελοιοδέστατα ἢσαν ἀκριβῶς τὰ μάλιστα ἀσπαστά, διότι ὑπῆρχε μεγαλητέρα ἀξία νὰ ἐψυφήμωνται ἐν αὐτοῖς. Ἐντεῦθεν ἀπὸ ὑπερβολῆς εἰς ὑπερβολὴν κατέληξαν ὥστε νὰ ναναγκάσωσι τοὺς μαθητὰς νὰ ζῶσι μόνον ἐν κόσμῳ φανταστῷ, ἐν ᾧ οὐδὲν πλέον ὑπῆρχε πραγματικόν, ἐν ᾧ ἐπενόουν συμβεβηκότα μυθώδη, ἐν ᾧ συνεζήτουν περὶ νόμων φαντασιωδῶν, ἐν ᾧ πρόσωπα κατὰ συνθήκην ἐξέφραζον αἰσθήματα θεατρικά. Πρὸς τοῦτοις συνήθιζον τοὺς νέους νὰ δημηγορῶσιν, ὅπως ἐξασκῶσιν αὐτοὺς κάλλιον, ὑπὲρ δύο ἀντιθέτων ὑποθέσεων. Ὑπερήσπιζον ἀλληλοδιαδόχως ἐκατέρας μετὰ τῆς αὐτῆς ἀδιαφορίας, εὐρίσκοντες πάντοτε νὰ λέγωσιν τι ἐνεκα τῶν γενικῶν ἀληθειῶν, παρεχουσῶν εὐαρέσκως λόγους ὑπὲρ πάντων καὶ ὅταν ἐξίσου ἐπιτύγχανον κατὰ τὰς δύο ἀντιθέτους συνηγορίας, συνεπέρινον ὅτι τὸ θέμα καθ' ἑαυτὸ οὐδεμίαν ἔχει σπουδαιότητα, ἡ δὲ τέχνη συνίσταται κύριως νὰ εὐρίσκωσιν ἐν δέοντι

ἐπιχειρήματα εὐφυῆ καὶ φράσεις ὠραίας. Ἐν τῷ μεταξύ δὲ τούτων τὸ ρωμαϊκὸν κράτος εἶχεν ἰδρυθῆ καὶ καταστρέψῃ τὰς συνελεύσεις τῶν λαῶν καὶ τὴν μεταβολὴν ταύτην φαίνεται ὅτι δὲν ἠσθάνθη τὸ Σχολεῖον, διότι ἐξακολουθεῖ νὰ μορφώῃ ρήτορας, ὡς εἰάν τὸ βῆμα δὲν εἶχε καταστῆ βωθὸν καὶ ὁ λόγος διεδραμάτιζε τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἐν τοῖς πράγμασι τοῦ Κράτους. Ἡ ρητορικὴ ἀντὶ νὰ πάθῃ ἐκ τῆς νέας τῶν πραγμάτων τάξεως, φαίνεται κατ' ἀρχὰς ὅτι ὠφελήθη. Ἐν ᾧ ἄλλοτε παρεσκευάζε διὰ τοὺς πολιτικούς ἀγῶνας, ἤδη ὁ σκοπὸς αὐτῆς εἶνε ἡ ἰδέα· διότι διδάσκονται ἤδη μόνον διὰ τὴν εὐχαρίστησιν νὰ γινώσκωσι νὰ ὁμιλῶσιν. Τοῦτο δὲ ὁ Σενέκας ἐκφράζει διὰ τῆς ἐξῆς ἐντόνου φράσεως: *Non vitae sed scholae discimus*. Τὸ δὲ παράδοξον εἶνε ὅτι ὁ λόγος οὐδέποτε ἠγαπήθη περισσότερο ἢ ἀφ' ὅτου δὲν ἄγει εἰς οὐδέν. Ἡ ρητορικὴ τοῦ Σχολείου, ἣτις δὲν ἔχει πλέον τὸν ἀνταγωνισμὸν τοῦ ἄλλου, θριαμβεῖ περισσότερο ἢ ἄλλοτε καὶ ἐπαυξάνει ἐπὶ μᾶλλον τὰ σφάλματά της, τὰ ὅποια ὁ πρακτικὸς βίος καὶ ἡ σύγκρισις πρὸς τὴν ἀληθῆ ρητορείαν δὲν δύνανται πλέον νὰ διορθώσωσιν.

Εἶνε ἐκτὸς ἀμφιβολίας, ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις αὕτη ἔσχε δυσάρεστα ἐπακόλουθα διὰ τὸ κράτος. Ἄς εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι αὕτη ἀφῆκε τὸ ἀποτύπωμα αὐτῆς ἐπὶ τῶν γενεῶν, τὰς ὁποίας ἐμόρφωσεν. Ὅπως δὲ ἔχωμεν ἐννοιάν τινα τῆς ἐπὶ τῶν μαθητῶν ἐπιδράσεως αὐτῆς, ἅς μάθωμεν τί ἦσαν οἱ διδάσκαλοι· πρέπει νὰ σπουδάσωμεν ἐπ' αὐτῶν τὴν ἐπενέργειαν τῶν μαθημάτων, τὰ ὅποια ἐδίδασκον. Οἱ Καθηγηταί, ὡς εἶδομεν, ἀπετέλουν τότε τάξιν ἰσχυρὰν καὶ πολυάριθμον. Ἐν τῷ ὁμίλῳ τούτῳ εὐρίσκοντο μὲν κατ' ἀνάγκην ἄνδρες λίαν διάφοροι, ἀλλ' οἱ πλείστοι ὁμοιάζουσι καὶ ἔχουσι χαρακτῆρας κοινούς τῆς τέχνης, ἣν ἀσκούσιν. Πλίνιος ὁ νεώτερος ὁμιλῶν περὶ τινος ρήτορος, δὴν εἶχεν ἀκούσῃ, ἔλεγε: «Δὲν ὑπάρχουσιν εἰλικρινέστεροι, ἀπλούστεροι, καλλήτεροι τῶν ἀνθρώπων τούτων» *Scholasticus est; quo genere hominum nihil aut sincerius aut simplicius aut melius*. Πιστεύω ὅτι ὁ Πλίνιος ἔχει δίκαιον καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων ἦσαν συνήθως ἄξιοι τῶν ἐπαίνων αὐτῶν. Ὁ βίος αὐτῶν ἀφιερῶτε ὀλόκληρος εἰς τὴν ἐργασίαν. Ἐὰν ἐπεθύμουν νὰ φθάσωσιν εἰς τὴν τελειότητα (καὶ εἰς τοῦτο πάντες ἀπέβλεπον), δὲν ἐδύναντο νὰ πολέσωσιν οὐδὲ στιγμὴν τῆς ἡμέρας. Πᾶσαι λοιπὸν αἱ διασκεδάσεις ἦσαν αὐτοῖς ἀπηγορευμέναι· ὁ δὲ φιλόσπουδος βίος αὐτῶν διεφύλαττεν αὐτοὺς ἀπὸ κινδύνου, εἰς οὓς ἐκθέτει συνήθως ἡ ἀπραξία. Συγχρόνως δὲ εἶνε ὑπερήφανοι ἐπὶ τῇ ἑαυτῶν τέχνῃ καὶ αἱ ἐπαιφημίαι, δι' ὧν γίνονται δεκτοί, καθιστῶσιν αὐτοὺς οὕτως εἰπεῖν σεβαστοὺς εἰς ἑαυτούς· διότι θεωροῦντες ἑαυτούς ὡς τοὺς

ιερεῖς τῆς ρητορείας, δὲν ἐπεθύμουν νὰ πράξωσι τι ἀνάξιον αὐτῆς. Οἱ ρήτορες λοιπὸν εἶνε ἄνδρες χρηστοί, ἀλλὰ, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Πλινίου, ἡ ἀπλότης αὐτῶν εἶνε ἀρχαϊκὴ, *nihil simplicius*. Ἐπειδὴ δὲ ζῶσιν ἐν κόσμῳ φαντασιώδει, δὲν αἰσθάνονται τὴν πραγματικότητα. Δὲν ἐμβαθύνουσιν εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἀρέσκονται εἰς τὰ ἐξωτερικὰ. Ἡ ἐξις νὰ στηρίζωσι τοὺς συλλογισμοὺς αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἐπικρατουσῶν γνωμῶν ἐν τῇ κοινῇ καθίστησιν αὐτοὺς εὐμενέστατα διακειμένους πρὸς τὰς προλήψεις, τὰς ὁποίας ἀποδέχονται εὐκόλως καὶ τὰς ἐπαναλαμβάνουσι, χωρὶς νὰ ἐξετάζωσιν αὐτὰς ἐπισταμένως. Πρὸ πάντων σέβονται τὰς παραδόσεις καὶ ζῶσιν ἐκ τοῦ παρελθόντος. Οἱ ρήτορες ἐπὶ Αὐγούστου, ὧν Σενέκας ὁ πατὴρ μετεβίβασεν ἡμῖν τὰς ἀποδείξεις καὶ οἱ τοῦ Δ' αἰῶνος ἐν τῇ Γαλλίᾳ ἀκμάζοντες ἠμιλοῦσι καὶ σκέπτονται κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον καὶ ἔχουσι περὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων τὰς αὐτὰς ιδέας. Ἐπειδὴ τὸ Σχολεῖον εἶνε φύσει συντηρητικόν, φυλάττουσι θρησκευτικῶς πάντα τὰ ἀρχαῖα θρησκευτικὰ νόμιμα, πάσας τὰς παλαιὰς δοξασίας καὶ αὐτὰς τὰς πλάνας μετὰ προσοχῆς περιέπουσιν, ἀφοῦ ὁ χρόνος τὰς καθιέρωσεν. Ἐντεῦθεν καταναεῖται, διὰ τί τὰ ἐν Ρώμῃ Σχολεῖα ἐφάνησαν κατ' ἀρχὰς τόσον πολέμια πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Δὲν ὑπῆρχον ἐκεῖ ὡς ἀλλαχοῦ ψυχὰ ἀνήσυχοι, ἀσθενεῖς, βασανιζόμεναι ὑπὸ ἐπιθυμιῶν, κατεχόμεναι ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου πρὸς τὴν ἐρευναν νέου τινὸς ἰδανικοῦ. Ὁ ἀληθὴς ρήτωρ αἰσθάνεται τοιοῦτον θαυμασμόν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ τέχνῃ, ἐνασχολεῖται τοσοῦτον καὶ τοσοῦτον ἐνθουσιᾷ, ὥστε δὲν ἀνακαλύπτει τι πέραν καὶ αἱ καινοτομίαι εἶνε αὐτῷ ὑποπταί. Μέχρι τέλους εὐρέθησαν ἀρκετοί, οὓς ἡ νέα διδασκαλία, πανταχοῦ νικηφόρος, δὲν ἐδυνήθη νὰ νικήσῃ. Ἐπειδὴ δὲν εἶνε ἐπιθετικοί, δὲν ἀντιπράττουσι κατ' αὐτῆς ἀναφανδόν, περιορίζονται μόνον νὰ μὴ ἀσχολῶνται περὶ αὐτῆς. Δὲν προσβάλλουσιν αὐτήν, ἀγνοοῦσιν αὐτήν, προσποιεῦνται πιστεύοντες ὅτι οὐδὲν διήλθε δι' αὐτῶν καὶ ὅτι ὁ κόσμος ἐξακολουθεῖ τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ πορείαν. Ὅταν προσκαλῶνται νὰ ἠμιλήσωσιν ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τινα ἐπίσημον περίστασιν, δὲν ἐρωτῶνται εἰς τίνα θρησκείαν ἀνήκουσιν· ἐπικαλοῦνται ἀπλῶς τοὺς θεοὺς τοὺς ἀρχαίους καὶ διατελοῦσιν ἐξάγοντες τὰ ὠραιότατα συμπεράσματα ἐκ τῆς παλαιᾶς μυθολογίας. Καὶ τὸ θαυμαστὸν εἶνε, ὅτι δὲν κωλύουσιν αὐτοὺς οὕτως ἠμιλεῦντας καὶ αὐτοὶ εἰ θρήσκοι ἡγεμόνες, καταδιώκοντες πανταχοῦ ἀσπλάγχχνως τὴν εἰδωλολατρειαν ὡς ὁ Θεοδόσιος, δὲν τολμῶσι νὰ διαγράψωσιν αὐτήν ἐκ τοῦ Σχολείου.

Φθάνομεν ἐνταῦθα εἰς ἐν τῶν περιεργωτάτων καὶ τῶν ἐκπληκτικωτά-

των ζητημάτων τῆς μελέτης, ἣν ἐπεχειρήσαμεν· τοῦτο δὲ εἶνε ἡ ἀπόλυτος πεποίθησις καὶ οὕτως εἰπεῖν ὁ δεισιδαίμων σεβασμός, τὰ ὁποῖα τότε ἐνέπνεεν ἡ ἐκπαιδεύσις αὕτη, ἥς εὐρίσκωμεν πολλὰ τὰ ἐπιλήψιμα. Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους πολλοὶ τῶν σπουδαίων εἶχον τρομάξην ἐκ τῶν ἐξ αὐτῆς κινδύνων. «Εἶνε Σχολὴ ἀναίσχυντος», ἔλεγεν ὁ Κράσσος ἀκούσας τὰς ἐπευφημίας, δι' ὧν οἱ μαθηταὶ ἐχαιρέτιζον τὰς ἐπιδείξεις τῶν συμμαθητῶν αὐτῶν. «Εἶνε Σχολὴ μωρὰ», προσέθετεν ὁ Πετρώνιος, ὁ δὲ Ἰάκιτος δὲν ἦτο ἐπεικέστερος ἐν τῷ περὶ ρητόρων διαλόγῳ. Ἄλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον αἱ διαμαρτυρίαι αὗται παύονται καὶ ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος οὐδεὶς πλέον προσβάλλει τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐκπαιδεύσεως τῆς νεολαίας. Τότε καὶ ἡ ρητορικὴ θριαμβεῖ καὶ παρ' Ἑλλήσιν ὡς καὶ ἐν ταῖς χώραις τῆς Δύσεως· εἰ δύο οὗτοι κόσμοι, οἵτινες ὁσημέραι χωροῦσιν εἰς τὸν ἀπ' ἀλλήλων ἀποχωρισμόν, ἐνοῦνται τοῦλάχιστον ἐν τῷ θαυμασμῷ πρὸς αὐτήν. Θὰ μὲ πιστεύσωσιν ἄρα γε, ἐὰν εἶπω ὅτι ἡ ρητορικὴ ἀπέδωκε τῇ Ἑλλάδι τὴν πρὸς αὐτὴν εὐνοίαν καὶ τὴν ἐπὶ τῶν ἄλλων λαῶν ὑπεροχὴν τῆς; Καὶ ὅμως οὐδὲν τούτου ἀληθέστερον. Τὸ αἶσθημα τοῦτο εἶχε σχεδὸν ἀπολέσει μετὰ τὴν ἥττάν τῆς. Εἰς μάλιστα ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα ἐπεζήτει τοῦτο καὶ ἐκολάκευε χιμερπῶς τοὺς δεσπότας αὐτῆς. Μόνον δὲ μετὰ τῆς αὐτοκρατορίας ἐγείρεται καὶ ὅταν ἐπὶ Νερούα ἄρχηται ἡ δευτέρα σοφιστικὴ, ἐνεργεῖται παρ' αὐτῇ ἀναγέννησις τις. Εἶνε δύσκολον γὰρ ἀπαρχαστήσωμεν τὸν ἐνθουσιασμόν, μεθ' οὗ ἐγένοντο δεκτοὶ οἱ μεγάλοι Ἕλληνες σοφισταὶ ἐν τινι δημοσίᾳ συναθροίσει, ὅτε ἐξήρχοντο ἐκ τῶν ἄλλων Σχολῶν αὐτῶν, ἵνα ἠμιλήσωσιν εἰς τὸν λαόν. Πλήθος ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν συνωθεῖτο εἰς τοὺς τόπους, ἐν οἷς ἐμελλον νὰ ἠμιλήσωσι καὶ αὐτοὶ οἱ ξένοι εἰ μὴ δύναμενοι νὰ ἐννοῶσιν αὐτοὺς «ἤκροῶντο αὐτῶν μετὰ θαυμασμοῦ, ὡς ἀηδόνων μελωδικῶν, θαυμάζοντες τὴν εὐροίαν τοῦ λόγου καὶ τὸ ἁρμονικόν τῶν φράσεων αὐτῶν». Ἦσαν ἐρταὶ ἀνακαλοῦσαι ἐκείνας, τὰς ὑποίας εἰ διθύραμβοι καὶ ἡ τραγωδία παρεῖχον ἄλλοτε τοῖς Ἀθηναίοις· ὁ λόγος ἀντικατέστησε τὴν ποίησιν καὶ τὴν μουσικὴν, οἱ δὲ σύγχρονοι Ἡρόδου τοῦ Ἀττικῶ ἢ τοῦ Πολέμωνος τοσοῦτον ἐθέλοντο ἀκούοντες τοὺς ἐπιδεικτικὰς λόγους ἐκείνων, ὅσον καὶ εἰ πεντέρες αὐτῶν, ὅτε ἤκουον ὕμνον τοῦ Πινδάρου ἢ δράμα τοῦ Σοφοκλέους.

Ὁ θαυμασμός, ὃν οἱ ρήτορες διήγειρον ἐν Ρώμῃ, καίτοι ὀλιγώτερον θορυβώδης, δὲν ἦτο ὀλιγώτερον ζωηρός. Τὰς ὡς παραστάσεις ἐπιδείξεις αὐτῶν κατὰ τὰς ἐπισήμους ἡμέρας ἐν αἰθούσαις δημοσίων ἀναγνωστηρίων καὶ βραδύτερον ἐν τῷ Ἀθηναίῳ ἤκροῶντο πάντες οἱ λόγιοι καὶ ἐγίγνοντο δεκταὶ μετὰ ἑμοθύμων ἀνευφημιῶν. Ἐξ ἐνὸς τῶν θριάμβων

τούτων ἐξελθὼν βεβαίως ὁ Κοϊντιλιανὸς ἐκάλει τὴν εὐγλωττίαν βασίλισσαν τοῦ κόσμου: *Regina regum oratio* καὶ διακήρυττε μετὰ ὕψους μαντευτικοῦ «ὅτι αὕτη εἶνε τὸ πολυτιμώτατον τῶν δώρων, τὰ ὅποια οἱ θεοὶ ἐδώρησαντο τοῖς ἀνθρώποις». Ἐὰν ἔχη οὕτω, τὰ Σχολεῖα, ἐν οἷς καλλιεργεῖται τὸ οὐράνιον τοῦτο δῶρον, εἶνε ἀληθῆ θυσιαστήρια, ἡ δὲ τέχνη, ἣτις καυχᾶται ὅτι διδάσκει ἡμᾶς αὐτό, ἀξία τοῦ ἡμετέρου σεβασμοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ αὐτὸς ὁ Κοϊντιλιανὸς χωρεῖ τοσοῦτον, ὥστε δικτείνεται ὅτι «ἡ ρητορικὴ εἶνε ἀρετὴ». Θέλοντες νὰ μειδιάσωμεν ἐπὶ τοιούτοις ὑπερβολικοῖς ἐπαίνοις, δὲν ἔχομεν δίκαιον καὶ ὀλίγη σκέψις δεικνύει ἡμῖν, ὅτι ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Κοϊντιλιανοῦ δύναται εὐχαρῶς νὰ ἐξηγηθῆ. Ἄς φαντασθῶμεν, ὅτι εὐ μόνον τὰ πεπολιτισμένα ἔθνη ἐφαίνοντο συμφωνοῦντα καὶ θεωροῦντα τὴν ρητορικὴν ὡς τὴν βάσιν τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, ἀλλὰ καὶ ὅτι αὕτη ἔθελγε καὶ αὐτὰ τὰ βάρβαρα ἔθνη. Ἄμα ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς εἰσῆρχετο εἰς χώρας ἀγνώστους καὶ ἀμέσως ἴδρυστο σχολαί: οἱ δὲ ρήτορες ἀκολουθοῦντες τὰ ἔθνη τοῦ νικηφόρου στρατηγοῦ, συνεχόμιζον τὸν πολιτισμὸν. Ἡ πρώτη μέριμνα τοῦ Ἀγρικόλα εἰρηνεῦσαντος τὴν Βρετανίαν ὑπῆρξεν ἡ διαταγὴ νὰ διδάξωσι τὰ τέκνα τῶν ἀρχηγῶν τὰς ἐλευθερίουσ τέχνας. Ἴνα δὲ ἀναγκάσῃ ταῦτα νὰ διδάσκωνται, διήγειρε τὴν κενοδοξίαν των. «Ἵπεκρίνετο, λέγει ὁ Τάκιτος, ὅτι προτιμᾷ τὴν φυσικὴν εὐφυΐαν τῶν Βρετανῶν τῶν ἐπικτητῶν προτερημάτων τῶν Γαλατῶν ὥστε οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, οἱ πρὸ ὀλίγου ἀρνούμενοι νὰ ὁμιλῶσι τὴν γλῶσσαν τῶν Ρωμαίων, ταχέως διετέθησαν ἐμμανῶς ὑπὲρ τῆς εὐγλωττίας αὐτῶν». Ἄμα οἱ Γαλάται ἐνικήθησαν ὑπὸ τοῦ Καίσαρος καὶ ἰδρύθη ἡ Σχολὴ τοῦ Αὐγουστοδοῦνου, ἣτις ταχέως ἤκμασε καὶ γινώσκομεν ὅτι ἔτη τινὰ βραδύτερον ἐπὶ Τιβερίου τὰ τέκνα τῶν εὐγενῶν Γαλατῶν μετέδαινον ἐκεῖσε κατὰ πλήθη ἵνα σπουδάζωσι τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν. Ὁ Ἰουβενάλης ὅπως δώσει ἡμῖν νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι μετ' ὀλίγον δὲν θὰ ὑπάρχωσι πλέον βάρβαροι καὶ τὰ ἄκρα τοῦ κόσμου ἐκπολιτίζονται, λέγει ὅτι ἐν ταῖς μεμακρυσμέναις νήσοις τοῦ Ὠκεανοῦ, ἐν Θούλη, σκέπτονται νὰ προσκαλέσωσι ρήτορα.

De conducendo loquitur jam rhetore Thule.

Εἶνε λοιπὸν θαυμαστὸν, ὅτι ἡ τέχνη αὕτη ἡ οὕτω ποιῶσα τοιαύτας κατακτήσεις ὑπὲρ τῆς Ρώμης δὲν φαίνεται εἰς τοὺς Ρωμαίους τόσον κούφη ὡς φαίνεται ἡμῖν; Ἐκεῖνοι κατενόουν ὅτι αὕτη ὄφειλον μεγάλην εὐγνωμοσύνην, ἡ δὲ ρωμαϊκὴ ἐνότης ἐθεμελιούτο ἐπὶ τῶν σχολείων. Λαοὶ διαφέροντες ἀλλήλων κατὰ τὴν καταγωγὴν, τὴν γλῶσσαν, τὰς ἑξεις καὶ τὰ ἔθνη, οὐδέποτε θὰ συνεχωνεύοντο καλῶς, ἐὰν ἡ παιδείσις

δὲν προσήγγιζε καὶ ἤνωνεν αὐτούς. Δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι αὐτὴ ἐπέ-
 τυχε κατὰ τρόπον θαυμαστόν· ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν Καθηγητῶν τῶν
 Βορδιγάλων (Bordeaux), ὡς κατέλιπεν ἡμῖν αὐτὸν ὁ Αὐσώνιος, βλέ-
 πομεν εἰκονιζομένους πρὸς τοῖς ἀρχαίοις Ρωμαίοις, υἱοὺς τῶν Δρουιδῶν,
 ἱερεῖς τοῦ Βελένου, τοῦ ἀρχαίου τῶν Γαλατῶν Ἀπόλλωνος, καὶ διδά-
 σκοντας ὡς οἱ ἄλλοι τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν. Τὰ μὲν ὅπλα
 ἀτελῶς εἶχον ὑποτάξῃ αὐτούς, ἀλλ' ἢ ἐκπαίδευσις τοὺς κατεδάμασεν.
 Οὐδεὶς ἀντέστη εἰς τὸ θέλητρον τῶν σπουδῶν τούτων, αἵτινες ἦσαν
 νέαι εἰς αὐτούς. Τοῦ λοιποῦ ἐν τοῖς καυστικοῖς πεδίοις τῆς Ἀφρικῆς,
 ἐν Ἰσπανίᾳ, ἐν Γαλατίᾳ, ἐν ταῖς ἡμιαγρίαῖς χώραις τῆς Δακίας καὶ
 τῆς Πανονίας, ἐπὶ τῶν πάντοτε βρεμουσῶν ἀκτῶν τοῦ Ρήνου καὶ ὑπ'
 αὐτὴν τὴν ὁμίχλην τῆς Βρετανίας, πάντες οἱ λαβόντες παιδευσίν τινα
 ἀναγνωρίζονται ἐκ τῆς κλίσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ὠραίαν γλῶσσαν. Τότε
 εἶνέ τις λόγιος, τότε εἶνε Ρωμαῖος, ὅταν ἐννοῇ καὶ αἰσθάνηται τὰς κομ-
 ψὰς ἐρεύνας, τὰς λεπτὰς ἐκφράσεις, τὰς εὐφυεῖς εὐστροφίας, τὰς περιο-
 δικὰς φράσεις, αἵτινες πληροῦσι τὰς δημηγορίας τῶν ρητόρων. Ἡ ζωη-
 ροτάτη ἐπιθυμία νὰκούσωσιν αὐτούς ἀυξάνεται ἐκ τοῦ μυστικοῦ ἐκείνου
 αἰσθήματος, ὅπερ δεικνύουσι θαυμάζοντες αὐτούς ὡς ἀνήκοντας εἰς τὸν
 πεπολιτισμένον κόσμον. «Ἐὰν ἀποβάλωμεν τὴν εὐγλωττίαν, ἔλεγεν ὁ
 Διδάμιος, τί θὰ διακρίνη ἡμᾶς τῶν βαρβάρων ἐν τῷ μέλλοντι ;»

Οὕτως αἱ ὑπηρεσίαι, ἃς παρέσχεν ἡ ἐκπαίδευσις αὕτη εἰς τοὺς Ρω-
 μαίους, ἀπέκρυπτεν ἀπ' αὐτῶν τὰς ἐλλείψεις αὐτῆς. Αὐτὴ ὑπῆρξεν αὐ-
 τοῖς τόσοσιν ὠφέλιμος, ὥστε εἰς οὐδενὸς τὸν νοῦν ἐπήρχετο, ὅτι ἡ Ρώμη
 ἐδύνατό ποτε νὰ ὀλιγορήσῃ αὐτῆς. Ἐκ τούτου δὲ ἐξηγεῖται, διατι
 οἱ δυστυχεῖς αὐτοκράτορες, ἔχοντες τόσοσιν σπουδαίας ὑποθέσεις, νὰ
 πολεμῶσι πρὸς τόσοσιν ἐχθρούς, νὰ ἐπαγρυπνῶσι ἐπὶ τόσοσιν ἀντιπάλων,
 ἀσχολοῦνται μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς μετὰ τόσοσιν μερίμνης περὶ
 τῶν σχολείων καὶ τῶν διδασκάλων. Διὰ τί ἐπίσης ὁ Χριστιανισμὸς,
 εἰς ὃν ἡ τοιαύτη ἐκπαίδευσις ἦτο προδήλως ἐναντία, δὲν ἐπειράθη μετὰ
 τὴν νίκην του νὰ τὴν καταστρέψῃ ἢ νὰ τὴν μεταβάλλῃ; Ἴσως θὰ ἐδυ-
 σκολεῦετο νὰ ἐπιτύχῃ. Ἡ ρωμαϊκὴ κοινωνία περιπαθῶς μετ' αὐτῆς
 συνεδέετο ὡς τῆς ἐσχάτης ἀμύνης καὶ ἐνόμιζεν ὅτι συνδέεται μετὰ τοῦ
 ἀπειλουμένου πολιτισμοῦ. — Τὸ ἀποτέλεσμα εἶνε ὅτι αὕτη ἀπώλετο
 μετὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅτε τὸ κράτος κατεστράφη ὑπὸ τὰς προσβολὰς
 τῶν Γότθων καὶ τῶν Φράγκων.

Ἐν Γυθείῳ.

Κ. Νεστορίδης